

T.C.
Hitit Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

MUKÂTİL B. SÜLEYMAN'IN
TEFSİRİ İLE EL-VÜCÛH VE'N NEZÂİR ADLI ESERİNİN MUKAYESESİ

Selma SIRAKAYA

Yüksek Lisans Tezi

Çorum 2013

**MUKÂTİL B. SÜLEYMAN'IN
TEFSİRİ İLE EL-VÜCÛH VE'N NEZÂİR ADLI ESERİNİN MUKAYESESİ**

Selma SIRAKAYA

Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

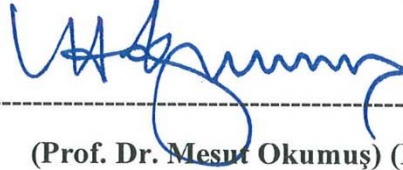
Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Mesut Okumuş

Çorum 2013

KABUL VE ONAY

Selma Sırakaya tarafından hazırlanan “Mukâtil b. Süleyman’ın Tefsiri ile *el-Vücûh ve’n Nezâir* Adlı Eserinin Mukayesesi” başlıklı bu çalışma, 13.06.2013 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

(Prof. Dr. Mesut Okumuş) (Başkan, Danışman)

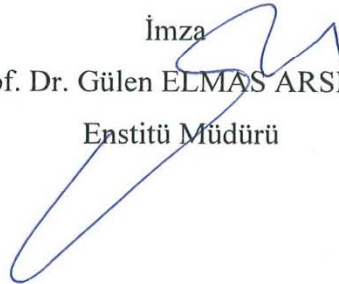
(Doç. Dr. Selim Türcan)

(Doç. Dr. Mustafa Bıyık)

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylım.

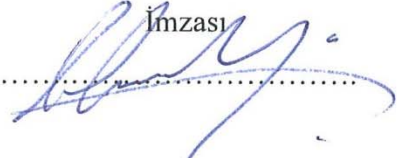
İmza
Prof. Dr. Gülen ELMAS ARSLAN
Enstitü Müdürü

T.C.
HİTİT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile, bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim.(13/06/2013)

Tezi Hazırlayan Öğrenci
Selma SIRAKAYA

İmzası

ÖZET

SIRAKAYA, Selma, “Mukâtil b. Süleyman’ın Tefsiri ile el-Vücûh ve’n Nezair Adlı Eserinin Mukayesesi” Yüksek Lisans Tezi, Çorum, 2012.

Mukâtil b. Süleyman İslam tefsir geleneğinde önemli tefsir otoritelerinden biridir. İsnad ilmine önem vermeyişi sebebiyle bazı eleştirilere maruz kalmakla beraber, tefsir alanında kabul görmüş önemli müfessirlerdendir. Yazdığı *Tefsîr-i Kebîr* ya da *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman* adıyla basılan tefsir, bilinen en eski tam tefsirdir.

Çok sayıda eser yazan Mukâtil b. Süleyman’ın, Kur’an’daki farklı anlamlara gelen kelimeler için yazdığı Kur’an sözlüğü niteliğindeki eseri de elimize ulaşan ilk vücûh nezâir eseridir. Müellifin bu eseri *el-Vücûh ve’n Nezâir/el-Eşbâh ve’n Nezâir* adları altında basılmıştır. Mukâtil b. Süleyman bu eseriyle “vücûh” ve “nezâir” kavramlarının tanımını kadar, Kur’an sözlüğü eserlerinin yazımına da öncülük etmiştir. Eserde Kur’an’ın anlam alanı içinde önemli kavramlara, edat ve harflere yer verilmiştir. Sistematik olarak bir sıraya bağlı kalmayan Mukâtil önce kelimenin kaç farklı manası olduğunu ortaya koymuş; daha sonra kelimenin her bir anlamı için birkaç ayeti örnek olarak vermiştir. Bu ayetlerden aynı manada olan her birini de diğer ayet için nazir (*nezâir*) olarak kabul etmiştir. Eğer bu ayetler çok fazla ise ‘bunun benzerleri çoktur’ demek suretiyle başka ayetlerin de olduğuna işaret etmiştir. Kur’an diline dair bilgisini tefsirinde de gösteren Mukâtil b. Süleyman, ayetlerin açıklamasında kelimelerin hangi manalara geldiğine sıkça değinmiştir.

Elinizdeki çalışmada adı geçen iki eserde yer alan aynı kelimelere verilen ayet manaları mukayese edilerek bu iki eserin birbiriyle uyumu araştırılmıştır. Araştırma boyunca yapılan karşılaştırmalar ve örneklerle yapılan tespitler neticesinde iki eser arasında büyük bir uyum ve bütünlük olduğu tespit edilmiştir. Sonuçta adı geçen iki eserin de birbiriyle uyumlu ve bütünlük içinde olduğu kanaatine varılmıştır. İki eser arasındaki farklılıkların çok cüzi ve müstensih hataları düzeyinde olduğu söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Mukâtil b. Süleyman, Vücûh, Eşbâh, Nezâir, Tefsir.

ABSTRACT

SIRAKAYA, Selma, “The Comparison of Mukâtil b. Suleyman’s Tafsir and the book called el-Vucuh ve’n Nezâir”, Master Theses, Çorum, 2013.

Mukâtil b. Suleyman is one the prominent tafsir authority in the Islamic tafsir tradition. Even though he did not give enough importance to the isnad (proofs for narratives) science and have been criticised for this reason, he is from important admitted glossators in tafsir field. His book which is called as *Tefsir-i Kebir* or *Tefsiru Mukâtil b. Suleyman* is the earliest full tafsir.

Mukâtil b. Suleyman has penned so many books. As a kind of dictionary of Quran, his book which is written for words have different meanings in Quran is the first al-vucuh al-nezâir book that we have. This book was published under the name of *el-Vucuh ve’n Nezâir/el-Eshbah ve’n Nezâir*. Because the aforementioned book is the first work in its field, it led to creation of Quran dictionary books, inasmuch as “vucuh” and “nezâir” terms of Mukâtil. In this book there are important terms, prepositions and letters in the meaning frame of Quran. Mukâtil did not follow a systematic order. He firstly put forth the meanings of the word and then gives a few verses as evidence for each meaning of the word. He regarded the each verse that has same meaning as nazir for the other verse. If there are many verses that have same meaning he indicates that there are other verses by saying “there so many similar verses”. Mukâtil b. Suleyman showed his knowledge of Quran language in his tafsir. He also pointed out many times the meaning of words in interpretations of verses.

In this study the meanings of verses that were given as example for the same words in the aforementioned two books of Mukâtil was compared. By this way, the coherence of these two books was researched. As a result of comparisons and determinations by examples the great coherence and integrity between two books was determined. It can be asserted that differences between these two books are so small and because of copyist faults.

Keywords: Mukâtil b. Solomon, Vucûh- eşbâh /Homonymous, Nazair/Synonymous, Tafsir.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT	ii
İÇİNDEKİLER	iii
KISALTMALAR	v
ÖNSÖZ	vi
GİRİŞ	1
1. ÇALIŞMANIN KONUSU	1
2. ÇALIŞMANIN AMACI VE ÖNEMİ	1
3. ÇALIŞMANIN METODU VE KAYNAKLARI	3

BİRİNCİ BÖLÜM

MUKÂTİL B. SÜLEYMAN'IN HAYATI, İLMİ KİŞİLİĞİ VE ESERLERİ

1. HAYATI	5
1.1 İsmi, Doğum Yeri, Tarihi ve Vefatı	5
1.2. Seyahatleri	5
1.3.Fıkhî ve İtikâdî Mezhebi	7
2. İLMÎ HAYATI	9
2.1. İlmî Kişiliği	9
2.2. Hocaları	12
2.3. Talebeleri	14
3. ESERLERİ	15
3.1. Tefsîr-i Kebîr Eseri ve Özelliği	16
3.2. el-Vücûh Ve'n-Nezâir fi'l-Kur'ani'l-Kerim Eseri ve Özelliği	19
3.3. Kitâb'u Tefsir-i Hamse Mie Aye Min-el Kur'an Eseri ve Özelliği	21
4. DEĞERLENDİRME	22

İKİNCİ BÖLÜM

VÜCÛH VE NEZÂİR EDEBİYATININ GELİŞİM SÜRECİ

1. GİRİŞ.....	23
2. VÜCÛH VE NEZÂİRİN LÜGAT VE TERİM MANALARI.....	25
3. VÜCÛH VE NEZÂİRİN EDEBİYATININ GELİŞME SÜRECİ.....	26
3.1 Klasik Dönemde Vücûh ve Nezâir Anlayışı.....	26
3.2. İbnu'l Cevzi ve Katip Çelebi'den Sonraki Vücûh ve Nezâir Anlayışı.....	28
3.3. Son Dönem Vücûh ve Nezâir Anlayışı.....	30
4. VÜCÛH VE NEZÂİR KAYNAKLARI.....	30
5. DEĞERLENDİRME.....	33

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EL-VÜCÛH VE'N NEZÂİR KİTABINDA YER ALAN KAVRAMLARIN TEFSİR-İ KEBİR KİTABIYLA MUKAYESESİ

1. İKİ ESERDE AÇIKLAMASI AYNI OLAN KAVRAMLAR.....	36
2. İKİ ESER ARASINDA FARKLILIK OLAN KAVRAMLAR.....	63
2.1. Dâhil Olduğu Vücûh Yönünden Farklı Kavramlar.....	63
2.2.Farklı Şekilde Açıkladığı Kavramlar.....	76
2.3.Kelimenin Kapsamının Farklı Olduğu Kavramlar.....	83
2.4.Hem Dâhil olduğu Vücûhu Hem Kapsamı Farklı Olan Kavramlar.....	85
SONUÇ.....	91
KAYNAKÇA.....	93

KISALTMALAR

a.g.e	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.t.	: Adı geçen tez
a.s.	: Aleyhisselam
AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
b.	: Bin, İbn
bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
h.	: Hicrî
Haz	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
İSAM	: İslâm Araştırmaları Merkezi
İSAV	: İslami İlimler Araştırma Vakfı
Mad	: Maddesi
MÜİFV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
ö.	: Ölümü
r.a.	: Radiyallahü anh.
s	: Sayfa
S	: Sayı
ss	: Sayfa sayısı
s.a.v.	: Sallallâhu aleyhi ve sellem
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkik eden
ts.	: Tarihsiz
U.Ü.S.B.E.	: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
vb.	: Ve benzeri
yay	: Yayınları, Yayınevi

ÖNSÖZ

Kur'an-ı Kerim Allah tarafından Hz. Peygamber (s.a.s) aracılığıyla bütün insanlara yol gösterici, müjdeleyici, dini bir öğüt, dünya ve ahiret mutluluğuna götüren bir hatırlatma olarak nazil olmuştur. İnsanların dünya hayatını düzenleyen, onlara hayatı doğru yaşama konusunda öğütler ve emirler veren, eşsiz üslubuyla insanları benzerini getirmekten aciz bırakan, Kur'an doğru anlaşıldığında Mü'minleri maddi ve manevi yönden yüceltmiş ve indirildiği ilk günden itibaren hem Müslümanlar hem de başka din mensupları tarafından büyük bir ilgi görmüştür. Özellikle İslâm âlimleri Kur'an'ı doğru bir şekilde anlayabilmek için günümüze kadar süren büyük bir gayret içerisine girmişlerdir.

Tefsirin birinci kaynağı yine Kur'an'dır. Kur'an'da yer alan kelime ve tabirlerin doğru anlaşılması da bu sebeple tefsirin mihenk taşını oluşturur. Nitekim Hz. Ali (r.a.)'nin İbn Abbas (r.a.)'ı Hariciler ile görüşmesi ve onları ikna etmesi için gönderdiğinde "Onlarla münakaşa ederken Kur'an'ı kendilerine delil olarak kullanma. Çünkü onda zû vücûh (çeşitli anlamlara gelen) kelimeler vardır. Buna karşılık, münakaşa ederken sünnetten deliller getirebilirsin"¹ diyerek Kur'an'ın önemli bir kısmını teşkil eden bir gerçeğe vurgu yapmaktadır.

Söz konusu Kur'an tefsiri ve vücûh-nezâir alanı olunca, hatırlanması gereken şahsiyetlerden biri de Mukâtil b. Süleyman'dır. Tarihte Müşebbihe, Mürcie ve Zeydiyye olmakla itham edilmiş, rivayetin olmazsa olmazı kabul edilen isnada önem vermemesinden dolayı da çokça eleştiri almıştır. Buna rağmen hem tefsir alanında onun çalışmaları hem de Ulûmu'l-Kur'an alanında elimize ulaşan kaynakların ilki olması hasebiyle Mukâtil b. Süleyman önemi haiz bir şahsiyettir.

Bu konunun seçilmesindeki sebeplerden biri alanındaki ilk eserleri vermiş olmasından dolayı hem Mukâtil b. Süleyman'ın bu alandaki görüşünü tespit edebilmek ve vücûh ve nezâir kavramlarını günümüze nasıl bir dönüşümle aktarıldığını görebilmek, hem de *Tefsîr-i Kebîr* ve *el-Vücûh ve'n Nezâir* kitaplarını karşılaştırarak ilmi derinliğini görebilmektir. Diğer bir sebep ise Mukâtil b. Süleyman'ın tefsirinin tarihsel süreç içinde eleştiri alıp el-Vücûh ve'n Nezâir alanındaki eserinin bu eleştirilerden uzak olmasının sebeplerini araştırabilmektir.

¹ Celâleddin es-Suyutî, , *el-İtkan fî Ulumi'l-Kur'an*, Thk: Isâm Fâris, Daru'l-Ciyl, Beyrut, 1998, I, 141

Tez konusunun belirlenmesinde, içeriğin planlanmasında gerekli teknik bilgileri benden esirgemeyen başta danışman hocam Prof. Dr. Mesut Okumuş olmak üzere, değerli fikirlerinden istifade ettiğim tüm hocalarıma ve tezim sırasında benden desteğini esirgemeyen arkadaşlarım ve aileme minnettar olduğumu ifade etmek isterim.

SELMA SIRAKAYA

GİRİŞ

1. ÇALIŞMANIN KONUSU

Kur'an-ı Kerim'de birçok kavram/kelime yer almaktadır. Bunlardan bazıları odak bazıları da anahtar kelimeler olup birbirinden bağımsız değildir. Kelimeler, içinde buldukları cümlelere göre bazen esas manalarından başka manalara da gelebilirler ya da ilişkili olduğu odak kavrama göre anlam daralmasına veya genişlemesine uğrayabilirler.² Kur'an'da her kavram tek bir anlamda kullanılmamıştır. Bir ayette geçen kelime başka bir ayette başka manada geçebilmektedir. Bunda siyak-sibakın önemli bir rolü olmasıyla beraber bizzat dilin yapısından kaynaklı bir durumdur. Ebu Derda'nın rivayet ettiği bir hadisi şerifte Resulullah (s.a.v) (لا تفقه حتى ترى للقرآن وجوها) “Kur'an'daki vecihleri göremedikçe fakih olamazsın”³ buyruğu da bu gerçeğe işaret eder.

Hiz. Peygamberin bu hadisini bir emir gibi telakki eden İslam âlimleri ilk dönemden itibaren el-vücûh ve'n nezâir ilmine önem vermişler; hatta bu alanda birçok eser vücuda getirmişlerdir.

Söz konusu alan tefsir ve el-vücûh ve'n-nezâir ilmi olunca hatırlanması gereken isimlerden birisi de Mukâtil b. Süleyman'dır. Araştırmamızın mihenk taşını “vücûh-nezâir” terimleri oluşturmaktadır. Vücûh lügat itibariyle ‘bir nesnenin karşısında bulunan şey’ manasına gelmekte olup terim olarak ise farklı yerlerde farklı anlamlara gelen kelimelerdir. Nezâir ise ‘bir şeyin eşi, dengi, benzeri’ anlamlarına gelmektedir. Bu kavram ilk dönemde zû vücûh kelimenin kullanıldığı farklı anlamlardan her birinin Kur'an'da tekerrür ettiği yerler için kullanılmıştır. Her iki kavrama da farklı dönemlerde farklı manalar atfedilmiştir. Bu çalışmada Mukâtil b. Süleyman'ın kelimelere yaklaşımını ve tefsiri ile el-Vücûh ve'n Nezâir adlı eserinde ele aldığı kelimeler için aynı şeyleri mi söylediği yoksa iki kitabının birbirinin tekrarı olmaktan ziyade farklı yaklaşım ve yorumları içerip içermediğini incelenecektir. Bundaki maksat da görüşlerinin ne ölçüde değiştiğini tespit edebilmektir.

2. ÇALIŞMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Hiz. Peygamber'in vefatıyla beraber artık Kur'an'ın inzali sona ermiş, bundan sonra onun tahrifini ve yanlış anlaşılmasını önlemek İslam ümmetinin üzerine düşmüştür. İlk

² Toshihiko Izutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, (çev; Süleyman Ateş), Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul ts, 25 -35.

³Ebu'l-Fadl Cemâlüddin b. Muhammed İbnul Manzûr; *Lisânu'l-Arab*, 1.baskı Beyrut ts, XVII, 456. (وجه) mad.

dönemde onun maddi olarak korunmasına öncelik verilmiş, Hz. Ebubekir döneminde Kur'an mushaf haline getirilmiştir. Bunun akabinde aradaki ihtilafları gidermek amacıyla Hz. Osman döneminde Kur'an nüshalarını çoğaltılmış ve çeşitli İslam merkezlerine gönderilmiştir.

İslam topraklarının fetihlerle gelişmesi, Arap olmayan milletlerin İslamiyet'e girmesi Kur'an'ın okunmasında yanlışların artmasına sebep olmuştur. Bunu giderebilmek amacıyla Basra valisi Ziyad b. Sümeyye (ö. 53/673) abu'l-Esved ed-Düeli (ö. 69/688)'yi çağırarak Kur'an'ın yazımını sistemleştirmesini istemiştir. Başlangıçta bu teklifi kabul etmeyen ed-Düelî, bir şahsın Tevbe Suresi'nin 3. ayetinde yer alan "ve resûlühû" kelimesini "ve resûlihî" şeklinde okuduğuna şahit olunca hemen kararından vazgeçerek Ziyâd'ın yanına gitmiş ve teklifini kabul ettiğini ona bildirmiştir. Çünkü "... Allah ve Resulü müşriklerden beridir ..." anlamını ifade eden ayet, söz konusu şahsın yapmış olduğu irab hatası sonucunda, "Allah, müşriklerden ve Resulünden beridir" şeklinde bir anlam kazanmış ve bu da ed-Düelî'yi aşırı derecede rahatsız etmişti. Bunun üzerine Ziyâd, ed-Düelî'nin isteği doğrultusunda kendisine otuz tane kâtip göndermiş, ancak o bunlardan birini seçerek söz konusu faaliyetine başlamıştır. Yapılan bu titiz çalışma sonunda Kur'an baştan sona bugünkü harenin fonksiyonunu sağlayacak şekilde noktalanmıştır.

Harekeleme işi, belki irab noktasında yapılabilecek muhtemel hataların önüne geçebilmişti ancak Arap olmayan kişiler için be, te, se, cim, ha, fe ve kaf gibi şekil itibarıyla birbirine benzeyen harfleri ayırt ederek sağlıklı bir şekilde okumada yine de zorluklar vardı. Bundan dolayı söz konusu harfler, eğer birtakım işaretlerle birbirinden ayırt edilmezse, hatalı okumaların devam edeceği muhakkaktı. İşte bu konudaki eksikliği ilk olarak sezen de, Irak valisi Haccâc b. Yûsuf (ö.95/713) olmuştur.

Tüm bu çalışmaların Kur'an'ın yanlış anlaşılmasını engellemek amacıyla yapıldığı açıktır. Ancak bu çalışmalar Kur'an'ın yanlış anlaşılma kaygısını gidermemekte sadece okuyuşu düzeltmektedir. Bu kaygıyı giderme işi de tefsir ve Ulûmu'l-Kur'an alanına düşmüştür.

Ulûmu'l-Kur'an sahasında oluşan ilimlerin başında, bir kelimenin anlamlarından herhangi birinin Kur'an'da tekerrür ettiği örnekleri sunmasından ve tefsirin ilk kaynağı olan ayetin ayetle tefsir edilmesi yöntemi açısından önemli olmasından dolayı el-vücûh ve'n-nezâir edebiyatı gelmektedir.

Maalesef ki Tefsir, Kur'an'ı anlama hususunda önemli bir alan olmasına rağmen ilk dönem eserlerinin birçoğunun sadece adı bizlere ulaşabilmiştir. Bugün elimize ulaşan ilk tam tefsir Mukâtil bin Süleyman'ın kaleme almış olduğu eserdir. Vefat tarihinin h.150 olduğu göz önüne alınırsa, birçok tefsir eserinden mahrum olduğumuz görülecektir. Buna rağmen hem tefsir hem de el-vücûh ve'n-nezâir alanında elimizdeki ilk eserlerin onun olması onun tarihteki önemini artırmaktadır. Çalışmanın Mukâtil eserleri üzerinde yapma sebeplerinden biri de budur.

Mukâtil b. Süleyman'ı tarihte farklı kılan yönü muasırları tarafından çokça eleştirilmesine rağmen eserleri elimizdeki ilk tam kaynaklar olmasından dolayı hemen hemen her dönemde canlılığını koruyabilmesidir.

Konu olarak özelde bu iki eserin seçilmesinin sebebi, bu çerçevede iki karşılaştırarak incelemek suretiyle sahihliklerini tespit etmektir. Ayrıca ilk Ulûmu'l Kur'an kavramları olması sebebiyle diğer terimlere nazaran tarihi süreç içinde özellikle de nezâir teriminin -tarifi caizse- tahrife uğrayıp uğramadığını tespit etmektir.

Bu çalışmadaki amaç hem bu terimlere ilk dönemde nasıl bakıldığı hem de müellifimizin her iki eserinde de bu alana dâhil olan kelimeler için aynı şeyleri söyleyip söylemediğini tespit edebilmektir.

3. ÇALIŞMANIN METODU VE KAYNAKLARI

Bir kişinin görüşlerinin bilinmesi, onun hayatının bilinmesine bağlıdır düşüncesinden hareketle, ilk bölümde Mukâtil b. Süleyman'ın hayatını, ilmi kişiliğini ve eserleri incelenmiştir.

Bu bölümü oluştururken Ulûmu'l-Kur'an eserleri, tabakât kitapları ve ansiklopedi maddelerinden faydalanıldı. es-Suyutî (ö.911/1505)'nin *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, ez-Zerkeşî (ö.794/1392)'nin *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân* gibi Ulûmu'l-Kur'an eserleriyle İbn Hacer Askalanî (ö. 852/1448)'nin *Tehzîbü't-Tehzîb*, İbn Hallikan (ö. 681/1282)'in *Vefeyât-ü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi Ehli'z-Zamân* gibi tabakât kitaplarına müracaat ettik. Ayrıca Hatîb el-Bağdadî (ö. 463/1071)'nin *Târihu Bağdât* kitabına, Mukâtil b. Süleyman hakkında yazılmış çeşitli dergi ve ansiklopedi maddesinden faydalandık. M. Fevzi Hamurcu'nun *Mukâtil b. Süleyman ve İlk Fikhî Tefsir* ve Mehmet Akif Koç'un, *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi* kitaplarından yeri geldikçe istifade edildi.

İkinci bölümünde çalışmamızın temel kavramları olan vücûh ve nezâir terim çiftinin tarihsel süreci incelendi. Hangi dönemlerde farklı anlayışların yaşandığı buna bağlı olarak nasıl tanımlamalar yapıldığı tespit edilmeye çalışıldı.

Kavramların gelişim ve değişim sürecini görebilmek için başta Mukâtil b. Süleyman (ö.150/767)'nin *el-Vücûh ve'n Nezâir*'i, Yahya b. Sellam (ö.200/815)'in *et-Tesârif*'i, es-Se'âlibî (ö.429/1038)'nin *el-Eşbâh ve'n Nezâir fi'l-Elfâzi'l-Kur'âniyye*'yi, en-Neysâbüri (ö.431/1040)'nin *Vücûhu'l-Kur'âni'l-Kerîm*'i, Dâmeğânî (ö.478/1085)'nin *Kâmûsu'l-Kur'an ev Islâhu'l-Vücûh ve'n-Nezâir fi'l-Kur'ani'l Kerim*'i, Harun b. Musa (ö.170/786)'nin *el-Vücûh ve'n Nezâir fi'l-Kur'ani'l-Kerim*'i, İbnül Cevzî (ö. 579/1183)'nin *Nüzhetü'l-A'yuni'n-Nevâzur*'u, Kâtip Çelebî (ö.1067/1657)'nin *Keşfu'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb* eserlerine ve günümüz tefsir usulü kitaplarına –bilhassa mukaddimelerine- müracaat edildi. Özellikle gelişim sürecini yansıtmaya amacıyla Mustafa Karagöz'ün "*Vücûh ve Nezâir'in Terimleşme Süreci*" ve Selim Türcan'ın "*Özgün Bir Nakil Biçimi Olarak Vücûh ve Nezâir Edebiyatı*" adlı güncel makalelerinden de istifade edildi.

Çalışmamızın asıl kısmını üçüncü bölüm oluşturmaktadır. Bu bölümde Mukâtil b. Süleyman'ın elimizdeki eserlerinin karşılaştırılmasına yer verilmiştir. Kur'an'da kaç tane kavramı zû vücûh kabul ettiğini, hangi ayetleri birbirinin naziri olarak verdiğini ve bu ayetlerde geçen kavramlar hakkında her iki kitabında da neler söylediğini tespit etmeye çalışılmıştır.

Konuyla ilgili birinci el kaynaklarımızı Mukâtil b. Süleyman'ın kendi eserleri oluşturdu. Bu çerçevede Ali Özek tarafından hazırlanan *el-Vücûh ve'n Nezâir* isimli eseri ile yine aynı eserin Abdullah Mahmut Şehhate tarafından tahkik edilerek *el-Eşbâh ve'n-Nezâir fi'l-Kur'ân'il-Kerîm* ismiyle yayınlanan eserle karşılaştırılıp iki tahkik arasında farkları tespit etmeye çalışılmıştır.. Daha sonra yine bu eserleri Mukâtil b. Süleyman'ın Ahmet Ferid tahkikiyle basılan *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman* kitabıyla karşılaştırmıştır. Bunu yaparken yeri geldikçe bu iki kitabın Beşir Eryarsoy tarafından *Tefsîri Kebîr* ve *Kur'an Terimleri Sözlüğü* adıyla yayımladığı tercümelerinden de yararlandı.

Özetle çalışmada kavram analizi ve eser karşılaştırması yöntemleri uygulanmaya çalışılıp elde edilen bilgiler üzerinde tahlil ve değerlendirmeler yapıldı ve sonuç bölümünde de çalışma boyunca yapılan tespit ve değerlendirmelerin bir özeti sunulmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

MUKÂTİL B. SÜLEYMAN'IN

HAYATI, İLMÎ KİŞİLİĞİ VE ESERLERİ

1. HAYATI

1.1 İsmi, Doğum Yeri, Tarihi ve Vefatı

Mukâtil bin Süleyman'ın günümüze ulaşan eserlerinde hayatı hakkında bilgiler yer almamaktadır. Onun hayatına dair bilgilerimiz çeşitli biyografik ve bibliyografik eserlerle sınırlıdır.

Asıl adı Ebu'l Hasen Mukâtil bin Süleyman bin Beşir el-Ezdî el-Horosanî el-Belhî'dir.⁴ Kendisinin Benu Ezd Mevlalarından olduğu söylenir.⁵ Doğduğu yıl tam olarak bilinmemekle beraber Horasan'ın Belh şehrinde h. 80 senesi civarında dünyaya geldiği tahmin edilmektedir.⁶ Vefat ettiği yılın h.150 senesinde olduğu hakkında tarihçilerin ittifakı vardır.⁷ Tefsir râvilerinin çoğunluğu Mukâtil b. Süleyman'ın ortalama 100 küsur sene yaşadığını bildirmektedir.⁸ Bu bilgiler doğru kabul edildiği takdirde Mukâtil b. Süleyman'ın doğum tarihinin daha erken döneme rast gelmektedir. Buradan hareketle onun h.50 senesi civarında doğduğu kabul edilebilir.

1.2.Seyahatleri

Hayatının ilk yıllarını doğduğu Horasan'ın Belh şehrinde geçirmiş, ilk ilim tahsiline de yine bu şehirde başlamıştır. Mukâtil, Belh'te başladığı ilim hayatına Horasan'ın önemli şehirlerinden biri olan Merv'de devam etmiş⁹ ve buradayken Ümmü Ebi İsmâ Nuh b. Ebi

⁴ Ebu'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed İbn Hallikan, *Vefeyât-ü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi Ehli'z-Zaman*, (thk. İhsan Abbas), Dâr'ul-Masâdir, Beyrut 1997, V, 255; Bağdadî, el-Hatîb Ebu Bekir Ahmed b. Ali, *Târihu Bağdat*, Dâru'l-Kütüb, Beyrut ts, XIII, 163; İbn Hacer Askalanî, Şehâbüddîn Ahmed b. Ali, *Tehzîbü't-Tehzîb*, (thk. Halil Me'mun Şiha, Ömer Selami, Ali b. Mesud), Dâr'ul-Ma'rife, Beyrut 1996, V, 504 -7; İsmail Cerrahoğlu, "Tefsirde Mukâtil b. Süleyman ve Eserleri", *A.Ü.İ.F.D.*, Ankara 1976, XXI, 27-35.

⁵ Cerrahoğlu, a.g.m, 27; Mukâtil b. Süleyman, *el-Vucûh ve'n-Nezâir*, (Haz. Ali Özek), İSAV, İstanbul 1993, 9.

⁶ Ömer Türker, "Mukâtil b. Süleyman", *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, 134.

⁷ el-Bağdadî, a.g.e, 160-169; İbn Hallikan, Ebu'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed) *Vefeyât-ü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi Ehli'z-Zaman*, (thk. İhsan Abbas), Dâr'ul-Mesâdir, Beyrut 1997, V, 257; İbn Hacer, a.g.e, V, 506.

⁸ Mukâtil b. Süleyman, *Kur'an Terimleri Sözlüğü*, (çev. M. Beşir Eryarsoy), İşaret Yay, 1. Baskı, İstanbul 2004, 62.

⁹ Mukâtil b. Süleyman, *el-Vucûh ve'n-Nezâir*, (Haz. Ali Özek), İSAV, İstanbul 1993, 9; Mahmut Fevzi Hamurcu, *Mukâtil b. Süleyman ve İlk Fıkhi Tefsir*, Fecr Yay, 1.baskı, Ankara 2009, 27.

Meryem ile evlenmiştir.¹⁰ Mukâtil'in yetiştiği Belh ve Merv şehirleri kültür açısından Horasan bölgesinin en verimli ve geniş ülkesidir. Müslümanlar tarafından fethedilinceye kadar birçok dine ev sahipliği yapmış kozmopolit bir bölgedir. Fethinden sonra bu bölge h. 2. 3. ve 4. asırlarda İslam ülkesinin fikrî hayatı konusunda en önemli merkezlerinden biri haline gelmiş, burada pek çok müfessir, muhaddis ve fakih yetişmiştir. Kuşkusuz Mukâtil'in ilk olarak bu bölgede yetişmiş olması, onun ileriki ilmî hayatında önemli etkisi olacaktır.

Mukâtil b. Süleyman Belh ve Merv'de etkili bir âlimdir. Özellikle iktidarla iyi ilişkiler içinde olması etkisini bir başka açıklardan da artırmıştır. Cehm b. Safvan'la beraberce namaz kıldıkları Merv camiinde müfessirin kıssa anlattığı (vaaz ettiği) nakledilmektedir.¹¹

Mukâtil'in seyahatlerinin tamamı ilmî sebeplerle değildir. Bazılarının arka planında siyasî unsurlar etkilidir. Mesela Merv, Abbasilerin Emevilere karşı yürüttükleri ayaklanmalara sahne olmuş bir şehirdir. Emevîlerin son Horasan valisi Naşr b. Seyyar'ın (ö.131/749) komutanlarından Selm b. Ahvez (ö. 130/748) Mukâtil'i, Emevî Hanedanı'na karşı duran el-Haris b. Surayc (ö. 128/746) ile yapılan görüşmeye Emevî iktidarının temsilcisi olarak göndermiştir.¹²

Horasan'da Emevi nüfuzu azalınca Mukâtil, Merv'den sonra Basra şehrine gitmiştir. Emevi ve Abbasiler döneminde Basra, Irak bölgesinin önemli merkezlerindendi ve bölgede birbiriyle çatışan birçok eski din, mezhep ve farklı görüş sahipleri bulunmaktaydı.

Bağdat'ın halifeliğin baş şehri olmasından dolayı Bağdat'a göç edenlerin çok olduğu bir dönemde Mukâtil de Basra'dan Bağdat'a göç etmiştir. Mukâtil Bağdat'ta idarecilerle yakın ilişkiler kurmuş, onlarla ilmi sohbetlerde bulunmuş, böylece ünlü birisi haline gelmiştir.

Zamanla Bağdat'ta Mukâtil'in sıfatlarla ilgili görüşleri etrafa yayılmıştır. Bir gün Halife el-Mansur Mukâtil'e sorar:

— Bana senin (Allah'ı) teşbih ettiğine dair haber ulaştı.

— Hayır, ben sadece şunu söylüyorum: De ki: "O Allah ki birdir. Allah ki Samed'dir. Doğurmamıştır, doğmamıştır, O'na bir denk de olmamıştır." (İhlâs Suresi, 112/1-5) Kim

¹⁰ Kazım Dönmez, *Mukâtil b. Süleyman'ın Fıkhî Görüşleri*,(Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2009, 13; Mukâtil, *a.g.e.*, 9.

¹¹ Şemseddin Muhammed b. Ahmed Osman ez-Zehebî, *Târihu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhiri ve'l-A'lâm*, (thk; Ömer Abdüsselam Tedmürî), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1988, VI, 641.

¹² İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, X, 280 -285; el-Bağdâdî; *Tarihu Bağdat*, XIII, 163- 169; İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-A'yân*, IV, 341 -342; ez-Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, VI, 641.

(benim hakkımda) başka bir şey söylerse yalan söylemiş olur.¹³ Bu rivayetten anlaşıldığı üzere Mukâtil her ne kadar Müşebbihe-Mücessime olarak tanınıyor ise de kendisi bu iddiaları pek kabul etmiyordu.

Mukâtil Bağdat'tan sonra Basra'ya dönmüş ve h. 150 yılında vefat edinceye kadar orada kalmıştır.¹⁴

1.3. Fıkhî ve İtikâdî Mezhebi

Horasan ve Irak, günümüzde olduğu gibi tarihte de en çalkantılı yerlerin başında gelmektedir. Müslümanlar tarafından fethedilmeden önce birçok milletin ve onlara ait olan fikir ve itikatların kaynaştığı bir yerdir. İslâm'dan sonra da söz konusu yerler, fikrî ve siyasî menşeli pek çok savaflara sahne olmuş, bunlara bağılı olarak birçok fırka ve itikâdî mezheplere bölünen halkın arasında bitmeyen bir huzursuzluk süre gelmiş, Şia, Hâriciye, Mutezile, Kaderiye ve Mürcie vb. mezhepler hep bu bölgede ortaya çıkmıştır.¹⁵Tüm bunlar Mukâtil'in farklı fikirlere sahip olmasını açıklar niteliktedir.

Kaynaklar onun kalamî yönden Mürcî, siyasî yönden Zeydî olduğunu kaydederler.¹⁶ Bununla beraber onun son derece teşbih taraftarı olduğundan da bahsederler.¹⁷ Burada bunları biraz irdedeceğiz.

Müşebbihe fırkası *ilahi sıfatlar* üzerinde yapılan tartışmalar sonucu Allah'ı mahlûkata benzeten itikadî fırkadır. İbn Hibbân Ebu Hâtim Muhammed b.Hayyan el-Bustî bu konuda Mukâtil hakkında şunları demektedir: “Kur'an'la ilgili ilimlerde Yahudi ve Hıristiyanlardan alırdı. Allah'ı mahlûkata benzetirdi. O müşebbihedendi. Ayrıca hadis rivayetinde de yalan söylerdi”.¹⁸

Kaynaklarımızın birçoğunda onun *teşbih* fikrini ortaya atan ilk kişi olduğu söylenmekle beraber¹⁹ onun müşebbihe fırkasıyla ilgisi olmadığını savunanlar da yok değildir.

Mukâtil'le yakın ilişki içinde olan II. Abbasi Halifesi el-Mansûr, müşebbihe fırkasından olup olmadığını bizzat Mukâtil'e sormuş o da bunu reddetmiştir. Bu şöyle

¹³ İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, X, 283.

¹⁴ el-Bağdâdî, *Târihu Bağdat*, XIII, 160 -169; İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-A'yân*, V, 257.

¹⁵ Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihinin Giriş*, DEM yay. İstanbul 2008, 179 -183.

¹⁶ Cerrahoğlu, a.g.m, 2; Ömer Türker, “Mukâtil b. Süleyman”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, 135.

¹⁷ Cerrahoğlu, a.g.m, 2; Türker, a.g.m, 135.

¹⁸ İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, X, 284; İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-A'yân*, IV, 343.

¹⁹ el-Bağdâdî, *Târihu Bağdat*, XIII, 166; İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, X, 281; Mahnut Fevzi Hamurcu, *Mukâtil b. Süleyman ve İlk Fıkhi Tefsir*, 34.

nakledilmektedir: Bir gün el-Mansur, Mukâtil'e, "senin teşbih akidesine mensup olduğuna dair bir takım haberler almaktayım. Bana senin müşebbiheden olduğunu söylüyorlar" deyince Mukâtil cevaben şunları dile getirir; "ben 'De ki Allah birdir.'"(İhlâs Suresi, 112/1) diyorum. Kim bundan başka bir şey iddia ederse yalan söylemiş olur.²⁰

Bu konuda lehte ve aleyhteki iddiaları tetkik eden Hamurcu, konuyla ilgili şu değerlendirmeyi yapar:

"Bu rivayetleri gördükten sonra rahatlıkla diyebiliriz ki, o dönemde Horasan bölgesinin sosyo-kültürel yapısı çeşitli fırkaların iç içe bulunması ve aralarındaki farklılıkların netleşmemiş olması gibi sebeplerden dolayı yanlış algılamaların meydana gelmesi kuvvetle muhtemeldir. Selefin yolundan giderek ilahi sıfatları te'vil etmeyip ayet ve hadislerde geçen ibarelerle yetinen Mukâtil'in te'vili elzem görenler tarafından teşbih akidesine mensup olmakla suçlanması gayet kolaydır. Bize göre, onun teşbih akidesine mensup olmakla suçlamasının önemli bir sebebi bu anlama hatalarıdır.

"Mukâtil'in günümüze ulaşan eserlerinde teşbih fikrini benimsediğine dair bir intibaya rastlanmamaktadır. *et-Tefsiri'l-Kebîr*'de ilahi sıfatların geçtiği ayetler selefin yaptığı gibi tefsir edilmiş; te'vil edilmemiştir... İlk bakışta teşbih akidesini yansıtıyor gibi gelen bazı açıklamalar, aslında selefin görüşünden farklı değildir."²¹

Mukâtil'in tenkit edildiği diğer bir konu da Mürcie mezhebine mensubiyetiyle ilgilidir. Horasan'da amelsiz imanın imkânının tartışıldığı bir dönemde yetişen Mukâtil, Mürcie'nin temel unsuru olan iman-amel münasebeti noktasında İbn Hazm tarafından Mürcie'ye mensup olarak ifade edilir.²² Mürcie'ye göre iman ile amel ayrı şeylerdir. İman olduktan sonra işlenen günahın büyüklüğü imana zarar vermez. Bu sebeple büyük günah işleyen dinden çıkmış sayılmaz.

Bu konuda Mukâtil'in tefsirinin muhakkiki Şehhâte, keza Mukâtil'in ayetlere bakışını tahlil eden Fevzi Hamurcu, Mukâtil'in Mürcie'den olmadığı kanaatinde dirler.²³ Bununla ilgili Nisa Suresi 4/48, Zilzal Suresi 99/7-8, Burûc Suresi 85/14, Fadır Suresi 35/32 ve Huda Suresi

²⁰ İbn Hacer, *Tehzibü't-Tehzib*, X, 103 -104; Fevzi Hamurcu, *a.g.e.*, 53.

²¹ Bu konudaki ayetlerin tahlili için Hamurcu'nun eserine müracaat edilebilir. Hamurcu, *a.g.e.*, 55 -56.

²² Hamurcu, *a.g.e.*, 70.

²³ Hamurcu, *a.g.e.*, 75

11/107 ayetlerini incelerler. Mesela Huda Suresi 11/107 ayetinde Şu Şekilde bir açıklama yapmaktadır. “Őakilerin cehennemdeki azabı yer ve göklerin ömrü kadar devam eder. Büyük günah işleyen muvahhitler ise bundan müstesnadır, onlar cehennemde bırakılmayıp oradan çıkarılırlar. Saîd yani iyi/doğru olanlar da aynı müddet içinde cennettedirler. Bu grubun içinde de bir müddet cehennemde kaldıktan sonra Peygamber’in Őefaati ile oradan ıkarılanlar istisna edilmiştir. Ebediyen kalıŐ ondan sonra baŐlar.” Sonuç olarak İman olduğu halde inananlar da imanlarından dolayı -büyük günah iŐlemiŐ olsalar bile günahlarının karŐılıđı olan cezayı çektikten sonra- cennete gidebilecekler. Amel de iman da ahirette karşımıza çıkacaktır.

Eleştiri aldığı diğer bir yonu ise onun Zeydiyye fırkasına mensup olması hususudur. Zeydiyye Őii bir mezhep olup, Őii mezheplerden Ehl-i Sünnete en yakın olanıdır.

Ali b. Ca’d Mukâtil’in “...Onun yardımcısı Allah’tır. Cebrail’dir ve dürüst mü’minlerdir. Onun arkasından da melekler Ona arka çıkar” (Tahrim Suresi, 66/4) ayetini tefsir ederken, Hz. Ebu Bekir, Ömer ve Ali’nin isimlerini ekleyip Hz. Ali’ye özel bir paye verdiğini iŐittiđini bundan dolayı da Zeydiyye’den olduğunu söyler.²⁴ Fakat bu rivayetteki belirtilen husus tefsirinde bulunmadığı gibi tefsirinde onun Zeydiyye’den olduğunu gösterecek yorumları da yoktur.²⁵

Onun Zeydiyye’den olduğunun duŐunulmesi muhtemelen döneminde Emevilerin baskılarına maruz kalan Ehl-i Beyti desteklemiŐ olması ve İmam yakınlığından dolayıdır.²⁶

Sonuç olarak Mukâtil’in farklı itikadî mezheplerin mensubu olduğu goruŐu yaygınlık kazansa da bizatihi kendi eserlerinde bunu tasdik edecek yorumlarını bulmak biraz güçtür. Bu tür değerlendirmelerin, döneminin fikrî ve siyasî durumundan kaynaklandığı da söylenebilir. Bu alandaki yoğun mücadeleler kişilerin mevcut grupların yanında ya da karşısında yer almalarında veya öyle algılanmalarında oldukça etkili olmuştur.

2. İLMİ HAYATI

2.1. İlmî Kişiliği

Her zaman ve her dönemde farklı ŐahıŐlar hakkında müspet ve menfi haberler bulmak mümkündür. Bu durumun baŐlıca sebebi hakkında yorum yapılan kişinin yorum yapan kiŐiye

²⁴ el-Bağdâdî, *Târihu Bağdat*, XIII, 160.

²⁵ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, III, 377.

²⁶Hamurcu, *a.g.e*, 80.

karşı tutum ve davranışlarıdır. Bu nedenle bir kişi hakkında araştırma yaparken farklı kişilerin söz konusu kişiyle ilgili görüşleri önemli olmakla beraber kişinin kendi eseri daha önemlidir.

Mukâtil b. Süleyman için de aynı şey söz konusudur. Biz burada onun hakkında bizlere gelen müspet ve menfi haberlerin ulaşabildiğimiz kadarına yer vermeye çalışacak aynı zamanda kendi eserlerini de değerlendireceğiz.

Mukâtil b. Süleyman'ın aleyhinde olan haberlerin çoğu hadiste şayanı itimat olmadığı noktasındadır. Nitekim onun haberleri Buhari ve en-Nesai tarafından kabul edilmemektedir.²⁷ Yahya b. Ma'in (ö.233/847) onun sika olmadığını söylerken²⁸; Vekî b. Cerrah (ö. 197/812) "Biz Mukâtil'e mülaki olduk, lakin o yalancı idi. Ondan hiçbir şey yazmadık" der.²⁹ Harice b. Mus'ab "Cehm ile Mukâtil bizim dinimizde fasık ve facir idiler" der.³⁰ İbrahim el-Yakut el-Cüzcânî onun cesur bir yalancı olduğunu³¹, İbn Hibban ise, Yahudi ve Hıristiyanların kitaplarına uygun olan Kur'an ilimlerini onlara sorduğunu, Allah'ı mahlûkata benzettiğini ve hadiste de yalan söylediğini nakleder³².

Mukâtil'e yöneltilen eleştiriler bununla da sınırlı değildir. Harice İshak b. İbrahim'den rivayetle Mukâtil'e uğradığında, "o, insanlara hadis rivayet ediyordu. Kelbi'yi kastederek Ebu'n-Nadr bize söyledi" dedi. Sonra ona Kelbi ile beraber uğradık. Kelbi, "Allah'a yemin ederim ki asla böyle bir şer şey rivayet etmedim." Sonra Mukâtil'e dönerek "ya eba'l-Hasen ben ebu'n-Nadr'im ben bu haberi asla sana rivayet etmedim," dedi. Bunun üzerine Mukâtil, "sus ya eba'n-Nadr, hadisin süslenmesi bize aittir," dedi.³³ Buhari ve en-Nesai'nin eleştirilerinden de kurtulamaz. Buhari "o münkerü'l-hadistir" der ve onun hakkında susulduğunu belirtir.³⁴ en-Nesai de, Hz. Peygamber(s.a.v) hakkında hadis uyduran maruf yalancıların dört tane olduğunu söyler: "Medine'de İbrahim b. Ebi Yahya, Horasan'da Mukâtil, Şam'da Muhammed b. Said el-Maslûb, Bağdat'ta Vâkıdî'dir" der.³⁵

Mukâtil'in aleyhinde olan rivayetler bunlarla sınırlı olmamakla beraber bu kadarının burada yeterli olacağını düşündük. Aleyhinde haberlere dikkatli bakıldığında büyük

²⁷İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-A'yan*, V, 256.

²⁸İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-A'yan*, V, 256; el-Bağdadî, *Târihu Bağdat*, XIII, 168; Abdurrahman b. Muhammed İbn İdris er-Razi İbn Ebi Hatim, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, Haydarabat 1371/1952, IV, 355.

²⁹İbn Hallikan, *Vefeyâtül Ayan*, V, 256; İbn Ebi Hatim, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, IV, 354.

³⁰İbn Hacer, *Tezhibü't-Tezhib*, X, 281.

³¹İbn Hallikan, *Vefeyâtül A'yan*, V, 256.

³²İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-A'yan*, V, 256.

³³el-Bağdadî, *Târihu Bağdat*, XIII, 163- 164; İbn Hacer, *Tezhibü't-Tezhib*, V, 506.

³⁴İbn Hacer, *Tezhibü't-Tezhib*, X, 283; İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-A'yan*, V, 256.

³⁵İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-A'yan*, V, 256.

çoğunluğu ilk devirlerde yaygın olan isnada yeteri derecede önem vermeyişi, bu husus da yalan söylemesi ve Ehli Sünnet tarafından pekiyi tanınmayan Müşebbiheden olduğu hususundadır.

Birçok biyografik eserde hadis rivayetleri ve siyasî görüşleri açısından çokça tenkide uğramasına rağmen tefsir ilmi yönünden herkesçe takdir edilmiş, bu alanda otorite sayılabilecek dereceye ulaşmıştır.

Mukâtil'in ilmi şahsiyetinde öne çıkan yönü müfessirliğidir. Her ne kadar kendisinden önce bu alanda Said b.Cübeyr, Hasan el-Basri, Mücahid, İkrime, İbn Cüreyc gibi âlimler yetişmişse de onların tefsirleri hem Kur'an'ın bütününe yönelik değil, hem de eserleri günümüze ulaşmış değildir. Bu durum göz önüne alındığında tarihteki ilk tam tefsir eseri meydana getirmiş olması ve Mukâtil'e atfedilen diğer eserlerinde nâsîh-mensûh, vücûh-nezâir, muhkem-müteşabih gibi Ulûmu'l-Kur'an konularına yer vererek bu ilmin inşasında önemli bir rol oynamış olması onun değerini arttırmaktadır.

Tefsir sahasında Mukâtil hakkında söylenenlere gelince; Ahmed b. Hanbel onun diğer yönlerini kabul etmemekle beraber müfessirlik yönünü ve Kur'an ilmi hakkındaki bilgisini kabul eder.³⁶

İmam Şafii, Mukâtil'in tefsirdeki yerini şu sözleriyle anlatır: “Tüm insanlar şu üç kimsenin iyâlidir. Tefsirde Mukâtil, şiirde Zübeyr b. Ebi Sülma, kelamda Ebu Hanife.”³⁷ Merv ehlinden Abdülmecid, Mukâtil b. Hayyan'a ‘Sen mi yoksa Mukâtil b. Süleyman mı daha âlim’ diye sordu. Cevap olarak, İbn Hayyan Mukâtil b. Süleyman'ın ilminin hiç kimsede bulunmadığını sanki onun derin bir deniz olduğunu söyledi.³⁸

İbnu'l-Mübarek'e Mukâtil'den sorulduğunda; “eğer onun tefsirinde isnad olsaydı, onun tefsirinden başka bir tefsire bakmaya ihtiyaç kalmazdı.” diye cevap verdi.³⁹ Ali b. Hüseyin el- Vakidî, bir adam Mukâtil'in tefsirinden bir cüzle Abdullah'a geldi. Abdullah onu aldı, bir müddet sonra da ona “Ya Eba Abdirrahman onu nasıl buldu denilince; eğer onun isnadı olsaydı ilimden bir şeyler olabilir” dediğini nakleder.⁴⁰ Abdullah b. Mübarek,

³⁶ İbn Hallikan, *Vefeyatül Ayan*, V, 256.

³⁷ İbn Hallikan, *Vefeyatül Ayan*, V, 255.

³⁸ İbn Hacer, *Tezhibü't-Tehzib*, X, 279.

³⁹ İbn Hallikan, *Vefeyatül Ayan*, V, 256.

⁴⁰ el-Bağdadî, *Târihu Bağdat*, XIII, 161.

Mukâtil'in tefsirini görünce şöyle demiştir; “Bu ne kadar büyük bir ilim, keşke bu ilmin isnadı da olsaydı.”⁴¹

Bu rivayetlerden anlaşılan şu ki onun müfessirlik yönü beğenilip kabul edilmektedir. Bugün elimizdeki eserinin kabule şayan sayılan eserlerden olması, bu alandaki bilgisinin bir tezahürü olsa gerektir. Bununla beraber isnadı terk etmesinden dolayı tenkit edilmektedir.

Ancak burada önemli bir noktaya işaret etmek istiyoruz; isnad sistemini ilk İbn Sîrîn (ö.110/728)'in kullandığı kaydedilmektedir. İbn Sîrîn isnada ihtiyaç duymasının sebebini fitnelerin çoğalması olarak açıklamaktadır. Buradaki ‘*fitne*’den kastedilen de kaynaklarda Muaviye b. Ebu Süfyan (ö.60/680)'nın ölümü ya da yalancı peygamberlik iddiasında bulunan Muhtar es-Sekafî (ö.67/687)'nin katledilmesi olarak geçmektedir.⁴² Adı geçen iki zatın ölüm tarihleriyle, Mukâtil'in eserini yaklaşık 50 senede tamamlayıp h. 105 de vefat eden Dahhak b. Müzahim'e okuttuğu⁴³ göz önüne alınırsa, tefsirini yazdığı dönem isnad sisteminin henüz yeni olduğu dönemdir. Mukâtil'e bu yöndeki eleştirilerin temel sebebi Mukâtil'in eserinin yazıldığı döneme değil daha çok hayatta olduğu zaman dilimine bakılmasından dolayıdır. Vefatından bir buçuk asır sonrasına kadar rivayetlerine ‘sakıncalı’ gözüyle bakılması belki de bu sebeptendir. Çünkü daha sonraki dönemlerde ondan gelen rivayetler kaynaklarda meşruiyet kazanmıştır. Nitekim ilk üç asrın tefsir kitabiyâtını toplayan et-Taberî (ö. 310/922) ve İbn Ebî Hâtim (ö. 327/939) eserlerinde Mukâtil'in rivayetlerine yer vermezken, M. Akif Koç Maturidî'nin 30'dan fazla Mukâtil rivayetine yer verdiğini, ilerleyen dönemlerdeki müellifler Mukâtil'den gelen rivayetleri sakıncalı görmeyip eserlerinde Mukâtil rivayetlerine yer verdiklerini söyler.⁴⁴

2.2. Hocaları

Mukâtil'den önce tabiun devrinden başlayarak bütün İslam âleminde Fıkıh, Tefsir ve Hadis ilminde, Arap asıllı olmayıp mevâlî diye bilinen âlimler öne geçmeye başlamıştır. Nitekim Mukâtil de mevâlîden idi. Mukâtil'den önce tefsir ilminde meşhur olmuş Mevâlînin isimlerine bakacak olursak, çoğunun Mukâtil'in hocaları veya bunların çevresindekiler olduklarını görürüz. Bunun için Mevâlîden olan isimlerle, Mukâtil'in kendilerinden rivâyette

⁴¹ İbn Hallikan, *Vefeyatül Ayan*, V, 255.

⁴² Raşit Küçük, a.g.m, 155.

⁴³ Kazım Dönmez, a.g.t, 12.

⁴⁴ Mehmet Akif Koç, *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi: es-Salebî Tefsirinde Mukâtil b.Süleyman Rivayetleri*, Kitabiyat Yay,1. Baskı, Ankara 2004, s. 95.

bulunduğu, on ikisi Tabiun'dan olan râvîlerin geçtiği listeye bakmak onun ilminin aslında önemli âlimlerden aktarıldığını göstermeye kâfi gelecektir.

Mahmut Fevzi Hamurcu Mukâtil'in kendilerinden rivayette bulunduğu belirtilen âlimleri *Tefsîr-i Kebîr*'de geçtiği sırasıyla bir liste ile vermektedir. Bu isimler dikkatle incelediğinde Mukâtil'in hocalarının ilim ehli insanlar olduğu, bu açıdan onun şanslı sayılabilecek bir ilim yolculuğu geçirdiği açıktır. Mukâtil'in hocaları şunlardır:

- 1) Ebû Muhammed Atâ b. Ebî Rebâh Eslem el-Kureşî el-Mekkî (ö. 114/732)
- 2) Ebu'l-Kâsım (Ebû Muhammed) ed-Dahhâk b. Müzâhim el-Hilâlî el-Horâsânî el-Belhî (ö. 105/723)
- 3) Nâfi Ebû Abdillâh el-Medenî Mevlâ Abdillâh b. Ömer (ö. 117/735)
- 4) Ebu'z-Zübeyr Muhammed b. Müslim el-Kureşî el-Mekkî el-Esedî (ö. 128/745)
- 5) İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/742)
- 6) Muhammed b. Sîrîn el-Ensârî (ö. 110/728)
- 7) Ebû Bekir Abdullâh b. Ubeydillâh b. Ebî Müleyke Züheyr et-Teymî el-Mekkî (ö. 117/735)
- 8) Şehr b. Havşeb
- 9) Ebû Abdillâh İkrime b. Abdillâh el-Berberî el-Medenî el-Hâşimî (ö. 105/723)
- 10) Ebu'l-Hasan Atıyye b. Sa'd b. Cünâde el-Avfî el-Cedelî el-Kaysî el-Kûfî (ö.111/729–30)
- 11) Ebû İshâk Amr b. Abdillâh es-Sebîi eş-Şa'bî el-Hemedânî el-Kûfî (ö. 129/749)
- 12) Muhammed b. Ali b. el-Hüseyn b. Ali
- 13) Ebu'l-Hattâb Katâde b. Diâme b. Katâde es-Sedûsî el-Basrî (ö. 117/735)
- 14) Süleyman b. Mihrân el-A'meş el-Kâhilî (ö. 148/765)
- 15) Ebû İsmail Hammâd el-Hakem b. Ebî Süleymân Müslim b. Yezîd el-İsfahânî el-Kûfî (ö. 120/738)
- 16) İsmail b. Ebî Hâlid
- 17) Abdullâh b. Tâvûs el-Yemânî
- 18) Ebû Ümeyye Abdülkerîm b. Abdilmuhârik
- 19) Abdulkuddûs Sâhib el-Hasan
- 20) Ebû Ravk (ö. 140/757)
- 21) İbn Ebî Nuceym
- 22) Leys b. Sâlim

- 23) Ebû Bekir Eyyûb b. Ebî Temîme Keysân es-Sehtiyânî (ö. 131/749)
- 24) Ömer b. Dînâr
- 25) Dâvûd b. Ebî Hind
- 26) el-Kâsım b. Muhammed
- 27) Ebû İbrahim (Ebû Abdillâh) Amr b. Şuayb b. Muhammed b. Abdillâh b. Amr b. el-Âs el-Kureşî es-Sehmî el-Medenî (ö. 118/736)
- 28) el-Hakem b. Ubeyde
- 29) Hişâm b. Hassân
- 30) Süfyân es-Sevrî (ö. 161/777)
- 31) Ebû'l-Haccâc Mücâhid b. Cebr el-Mekkî el-Kureşî (ö.104/772)
- 32) Ebû Sa'd el-Medenî Saîd b. Ebî Saîd Kîsân el-Makberî (ö.120/738)
- 33) Ebû Muhammed Sâbit b.Eslem el- Bunânî el-Basrî (ö.123-29/741-49)
- 34) Ebû Usâme Zeyd b. Eslem el-Kureşî el-Adevî el-Medenî (ö.136/753)
- 35) Ebû Şurahbîl b. Sa'd el-Medenî (ö.123/741)
- 36) Ebû Sehl Abdullâh b. Büreyde el-Husaybel-Eslemî el-Merzevî (ö.105/723)
- 37) Ebû Muâz Abdullâh b. Ebî b. Enes b. Malik el-Ensârî el-Basrî⁴⁵

2.3. Talebeleri

Bibliyografik eserlerde kaydedildiğine göre Mukâtil'den rivayette bulunanlar kişiler de şunlardır:

- 1) Ebû Bekir Abdurrazzâk b. Hemmâm b. Nâfi es-San'ânî (ö. 211/826)
- 2) Haramiy b. Imâra b. Ebî Hafsa el-Basrî (ö. 201/817)
- 3) Ebu'l-Hasan Ali b. el-Ca'd Ubeyd el-Cevherî el-Bağdâdî (ö. 230/845)
- 4) İsa b. Ebî Fatıma
- 5) Ebû Amr Şebâbe b. Sevvâr el-Fezzârî el-Medâinî (ö. 204/819)
- 6) Hamza b. Ziyâd et-Tûsî
- 7) Hammâd b. Muhammed el-Fezzârî
- 8) Ebu'l-Cüneyd ed-Darîr
- 9) Bakıyye b. el-Velîd b. Sâid b. Ka'b b. Harîz el-Hımsî (ö. 197/813)
- 10) Sa'd b. es-Salt
- 11) Velîd b. Müzved

⁴⁵ Son yedi şahsın *et-Tefsîrü'l Kebîr*'de zikri geçmemekle beraber kaynaklarımızda Mukâtil'in bunlardan da rivayette bulunduğu kaydedilir. Bu konuda detaylı bilgi için bkz; Hamurcu, *a.g.e*, 110 -112.

- 12) Ebû Atıyye İsmail b. Ayyâş b. Selîm el-Ansî el-Hımsî (ö. 181/797)
- 13) Yahyâ b. Şibl el-Belhî
- 14) Ebû Sehl Abdussamed b. Abdilvâris b. Saîd et-Temîmî el-Anberî (ö. 207/822)
- 15) Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. Ziyâd el-Muhâribî ey-Kûfî (ö. 195/811)
- 16) Hammâd b. Kırât
- 17) Ebû Nusayr Mansûr b. Abdilhamîd el-Bâverdî
- 18) Ebû Muhammed Süfyân b. Uyeyne b. Ebî İmrân el-Kûfî (ö. 198/814)
- 19) Ebû Hayve Şüreyh b. Yezîd el-Hadramî el-Hımsî el-Makarrî (ö. 203/819)
- 20) Ebû Abdirrahman Abdullah b. el-Mübârek b. Vâdih el-Hanzalî et-Temîmî il-Mervezî (ö. 181/797)
- 21) Ebû Süleymân Abdurrahman b. Süleymân el-Ansî eş-Şâmî ed-Dârânî
- 22) Ebû Amr (Ebû Muhammed) İsa b. Yûnus b. Ebî İshâk es-Sebî el-Kûfî (ö. 187/803)
- 23) Ebu'l-Hâris Nasr b. Hammâd b. Aclân el-Becelî el-Basrî
- 24) Ebu'l-Abbâs el-Velîd b. Mezîd el-Uzrî el-Beyrûtî (ö. 203/819)
- 24) El-Velîd b. Müslim el-Kureşî (ö. 194/810)
- 25) Ebû Hâlid Yûsuf b. Hâlid b. Umeyr es-Semtî el-Basrî (ö. 189/805)
- 26) Ebû Yahyâ Abdulhamîd b. Abdirrahman el-Kûfî (ö. 202/818)⁴⁶

Ondan rivayet edenlerin kaynaklardaki isimlerle sınırlı kalmamış olacağı tahmin edildiğinde özellikle de tefsir ilmi sahasında insanların Mukâtil'in ilminden faydalanmak istediği görülür.

3. ESERLERİ

Her ne kadar eserlerin çoğunluğu elimize ulaşmamış olsa da eserlerinin ismi bize Mukâtil'in, ilmîni genel olarak Kur'an çevresinde geliştirdiğini gösterir. Ayrıca sonraki dönem ilim ehlinin durumunda olduğu gibi çoğu, rivayetlerden müteşekkil olan yazılı kaynak eserler etrafında oluşan bir ilmî birikim olmadığı ya da henüz yeni oluşuyor olduğu göz önünde bulundurulursa onun eserlerinin türünün ilk örneklerini oluşturduğunu söyleyebiliriz.

Döneminin tüm âlimleri Kur'an hıfzı ve kitabeti etrafında çevrelenen bir ilmî birikime sahip olan kişilerdi. Bu durum onları, Kitabın yorumu konusunda lüzumlu bilgileri tahsil etmeye yönlendirmişti ki, Mukâtil'in eserlerinden anlaşıldığı kadarıyla o, bu bilgi birikiminin

⁴⁶ Hamurcu, *a.g.e.*, 113- 115.

çoğunu Tabiun ulemasından tahsil etmiş ve yazarak aktarmıştır. Tefsirinde yer alan 525 Esbab-ı Nuzûl rivayeti de bunun bariz bir göstergesidir.⁴⁷

Kaynakların çoğu onun eserlerinin Arap dili ve tefsir üzerine yazılmış olduğunu söyler. Günümüze yalnız üç eseri ulaşmış olmakla beraber, on iki tane eser vücuda getirdiğinden bahsedilir.⁴⁸ Bunlar;

- 1- Kitâbu't-Tefsiri'l-Kebîr
- 2- Kitabu'l-Vücûh ve'n-Nezâir
- 3- Tefsiru Hamsi Mie Âye mine'l-Kur'an
- 4- Kitabu'l-Âyât ve'l-Müteşâbihât,
- 5- Kitabu'n-Nâsîh ve'l-Mensûh,
- 6- Kitabu Müteşâbihi'l-Kur'an,
- 7- Kitabu'l-Kırâat,
- 8- Kitabu'l-Cevâbât fi'l-Kur'an,
- 9- er-Reddü ale'l-Kaderiyye,
- 10- Kitabu'l-Aksâm ve'l-Lügât,
- 11- Kitabu't-Takdîm ve't-Te'hîr,
- 12- Kitabu Nevâdiri't-Tefsîr

Bu eserlerden yalnızca ilk üçü elimizde mevcuttur. Eserlerinin en önemli özelliği erken dönemde kaleme alındığı için türünün ilk örneklerini oluşturmasıdır.

3.1. Tefsîr-i Kebîr Eseri ve Özelliği

Tefsirin müstakil bir ilim hüviyetini kazandığı etbau't-tâbiîn döneminde her bir ayet, mushaf tertibi gözetilerek tefsir edilmiştir. Ancak bu tarzdaki ilk tefsirin hangisi olduğu hususunda ittifak sağlanmış değildir. İlk müstakil tefsir yazarın *Meâni'l-Kur'ân* adlı eseriyle Ferrâ (ö. 207/822) olduğu öne sürülmüşse de bu görüş kabul edilmemektedir. Tabînden Said b. Cübeyr, Mücâhid ve İkrime'nin tefsirlerinin de Kur'an'ın tümüne şâmil olmadığı düşünülürse, bu konuda ilk tefsir yazarın Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767) olduğu görüşü ağırlık kazanmaktadır.⁴⁹

Tarihteki ilk tam tefsir olarak meşhur olan bu eser ilk defa Abdullah Mahmud Şehhâte

⁴⁷ Bkz; Seyfullah Efe, *Mukâtil Bin Süleyman Tefsirinde Esbâb-ı Nuzûl* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), DEÜSBE, İzmir 2004, 93 -7.

⁴⁸ Türker, a.g.m, 136; Cerrahoğlu, a.g.m, 9.

⁴⁹ Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, Fecr yay, 3. baskı, Ankara 2005, 153.

tarafından 1979–1988 yılları arasında tahkik edilerek dört cilt halinde Kahire’de basılmıştır. 2003 yılında da Beyrut’ta Ahmed Ferid’in tahkikiyle basılmıştır. Ancak Şehhate’nin tahkikiyle basılı hali daha çok rağbet görmüştür.

Günümüzde bu eser *ilk tam tefsir* olarak meşhur olması hasebiyle çok rağbet görmesine karşın hicri 4. asra kadar çok da önemsenen tefsirler arasında değildir.⁵⁰ Çünkü o hadis rivayetinde zayıflığıyla bilinen el-Kelbî’den daha zayıf olarak addedilmiştir ki bunun en önemli nedeni Mukâtil’in Sünni paradigmada makbul sayılmayan itikadî eğilimde olduğu düşüncesidir. Bu konudaki en belirgin tavrı İbn Ebi Hatim sergiler (ö. 327/939). O kendinden önceki tefsir rivayetlerini toplayarak ansiklopedik bir eser oluşturma çabasında olmasına rağmen Mukâtil’in rivayetlerini tefsirine almamıştır.⁵¹

Mukâtil’in tefsirinin kabul görmeye başlaması h. 4. asrın başlarına rastlamaktadır.⁵² Bu asırda es-Sa‘lebi eserinde Mukâtil’in rivayetleri yoğunluk kazanmaktadır. Tabi ki bu Mukâtil’in rivayetlerinin bu tarihten önce tefsir kitaplarında yer almadığı anlamına gelmez. Nitekim birçok cerh edilen şahısların rivayetleri dahi ilk dönem kaynaklarında yerlerini almıştır. Bir râvinin cerh edilmesi ona karşı temkinli yaklaşılmamasına sebep olur. Onun rivayetlerinin yok sayılmasına değil.

Bununla birlikte tefsirinde görüşmediği/görüşme imkânı olmayan kişilerden de nakillerde bulunur. Mesela el-Ferra’nın vefat tarihi h. 207’dir. Doğum tarihinin de h. 144 olduğu göz önünde bulundurulursa Mukâtil öldüğünde el-Ferra henüz 6 yaşındadır.⁵³

Tefsir-i Kebir’in içerikle ilgili genel özelliklerine bakacak olursak;

1- Mukâtil’in Tefsiri’nin ayırt edici özelliği kolaylık ve basitliktir. Her ne kadar konuyla ilgili yer yer ayrıntılı bilgiler verse de sade ve anlaşılır bir dili vardır.

2- Kur’an kelimeleri üzerinde derin bir bilgiye sahiptir. Kur’an terimlerinin Kur’an’da kaç defa ve nerelerde hangi manalar da geçtiğine dair detaylı bilgiler verir. Vücûh ve Nezâir ilmine ait eseri de bu alandaki bilgisinin önemli göstergesidir.

3- Bugünkü tefsir sistematığındeki gibi bir usul izler. Surenin başında surenin geneliyle ilgili vermek istediği bilgi varsa başta onu aktarır. Peşinden birbiriyle bağlantılı olan ayetleri

⁵⁰ Koç, *a.g.e.*, 18.

⁵¹ Koç, *a.g.e.*, 19 -20.

⁵² Koç, *a.g.e.*, 20.

⁵³ Koç, *a.g.e.*, 39.

açıklamaksızın toplu olarak verir. Daha sonra bu ayetleri tek tek ele alarak açıklar.

4- Tefsirinde Ehl-i Kitap'tan nakledilmiş israiliyyat da açıkça görülmektedir. Özellikle Hz. Musa'nın asasının, Hz. Süleyman'ın ordusunu görüp hemcinslerine haber veren karıncanın, Hz. Yunus'u yutan balığın isimlerine kadar detaylı bilgiler verir.⁵⁴ Bununla beraber Sünnî gelenekte kabul görmeyen Garanik rivayetine yer verir. Hz. İbrahim'in kurban etmek üzere götürdüğü oğlunun Hz. İshak oluşunu, Hz. Davud'un kadın düşkünü olduğuna değinmektedir.

5- Uhrevi hayata ve metafizik âleme ilişkin, tefsirlerde aşına olmayan (mitolojik) bilgiler de verir. Mesela "Cennette hayat nehri denilen bir nehir bulunmaktadır. Cebrail her gün gündüz vaktini üç saat geçirdikten sonra oraya girer ve yıkanır. Onun iki kanadı vardır ve onları bu nehirde açar. Kanatlarının birinde 70000 tüy vardır. Her bir tüyden bir damla su damlar. Ve Allah (her bir damladan) kıyamete kadar Allah'ı tesbih edecek olan bir melek yaratır. Allah'ın "o, yaratmada istediğini artırır..." (Fatır Suresi, 35/1) ayetinde bahsettiği şey budur.

6- Tefsirinde dikkat çeken özelliklerinden biri de Kur'an kıssalarını anlatırken sayısal bilgilere bolca yer vermesidir. Mesela Hz. İbrahim kıssasıyla ilgili olarak Hz. İbrahim'in kavmi 72 puta tapıyordu. Hz. İbrahim 70 yaşındayken baba olacağı müjdesini aldı. Hz. İbrahim'e hediye olarak gönderilen koç cennette 40 sene otlamıştır.

Hz. Musa 30 sene Firavun'un yanında kaldı. Hz. Musa 40 yaşında peygamber oldu. Firavun Allah'a 400 sene isyan etti. Firavun'un yakın çevresinde 150 insan vardı. Firavun'dan kaçan Hz. Musa Firavun ordusu 1500000 kişiden oluşuyordu. Firavun ordusu Hz. Musa ve inananları 8 saat takip etti ve Firavun'un boğulması tam 9 saat sürdü. Firavun'un hükümranlığı 446 sene sürdü.

Ad kavmindeki her insanın boyu 12 zir'a idi. Hz. Salih'in devesini 9 kişi öldürmüştür. Hz. Eyyüb'e hastalığı 7 sene, 7 ay, 7 gün ve 7 saat sürmüştür. Hz. Nuh gemisini 400 senede inşa etmiştir. Hz. Yakub'un dua ettiği kişinin 24 çocuğu olmuştur.

7- Tefsirinin önemli özelliklerinden biri de vahyin geldiği ortamı göz önünde bulundurarak açıklamalarını buna göre yapmaya gayret eder. Ayetlerle ilgili bol bol sebebi

⁵⁴ 4. 5. ve 6. maddelerdeki örnekler toplu olarak M. Akif Koç'un *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi* adlı eserinden alınmıştır. Bkz; 41- 57.

nüzullere yer verir. Bakara suresini tefsir ederken 286 ayetten 140'nda sebebi nüzul rivayetlerine yer verir.

8- Ayetleri açıklarken çok fazla nakli delil getirmez. Yalnız arada İbn Mes'ud kıraatini delil olarak kullanır. Mesela; Hûd Suresi 11/14 ayetinde geçen 'ilm' kelimesinden 'izin' anlamının kastedildiğini söyler. Bunun delili de İbn Mes'ud'un kıraatinde bu şekilde geçmiş olmasıdır.⁵⁵ Aynı şekilde Şuara 42 geçen "ve ene mine'd-dâllîn" ayetindeki 'dalâl' kelimesini 'cahil' olarak açıklar. Dayanağı aynı şekilde İbn Mes'ud kıraatinde "ve ene mine'l-câhilîn" şeklinde geçmektedir.⁵⁶

3.2. el-Eşbâh ve'n-Nezâir Eseri ve Özelliği

Kitabın adı ait olduğu ilme nispeten *el-Vücûh ve'n-Nezâir* olarak yaygınlık kazanmış olsa da *el-Eşbâh ve'n-Nezâir fi'l-Kur'ani'l-Kerim* adıyla da bilinir. Bu eser kültürümüzün en eski miraslarından ve alanının ilk eserlerinden biri olması hasebiyle büyük ehemmiyeti haizdir.

Şu an elimizde matbu olarak bulunan bu kitap, Abdullah Mahmut Şehhâte tarafından Kahire'deki el-Câmiatü'l-Arabiyye'ye bağlı "Ma'hadu'l-Mahtûtât"ta (Yazmalar Enstitüsü'nde) bulunan tek nüshanın filmine dayanılarak tahkik edilerek basılmıştır. Söz konusu nüsha 7. asırda yazılmış olup, aslı ise Türkiye'deki genel bir kütüphanede 516 numarada kayıtlıdır. Şehhâte, eseri *el-Eşbâh ve'n Nezâir fi'l-Kur'an'il-Kerim* adıyla yayımlamıştır. Şehhâte'den sonra Ali Özek bu eseri tahkik ederek kitabı *el-Vücûh ve'n Nezâir* adıyla yayımlanmıştır (İlmi Neşriyat, İstanbul 1993).

M. Beşir Eryarsoy tarafından da Şehhâte'nin tahkikli nüshası *Kur'an Terimleri Sözlüğü* adıyla Türkçeye tercüme edilmiştir (İşaret Yayınları, İstanbul 2004). Elimizde mevcut haliyle tek bir cilt halinde olmasına rağmen kitap iki cüzden oluşmaktadır.

Kur'an'ı Kerim'de çeşitli manalarda kullanılan müşterek kelimeler mevcuttur. Bir kelimenin bir ayette ifade ettiği mana ile aynı kelimenin başka ayetteki anlamı farklı olabilmektedir. Kur'an'ın doğru bir şekilde anlaşılabilmesi ve özellikle de Kur'an'ın Kur'an'la tefsirinin doğru yapılabilmesi, kelimelerin yer aldıkları bağlamda hangi anlamlara geldiğinin bilinmesi elzemdir.

⁵⁵Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, (thk; Ahmet Ferid), Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1.baskı, Beyrut 1424/2003, II, 111.

⁵⁶ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, II, 447.

Vücûh; aynı kelimenin farklı yerlerde farklı manalara gelmesi şeklinde tanımlanmıştır. Nezâir ise, farklı dönemlerde farklı tanımı yapılmakla beraber Mukâtil b. Süleyman bu kavramın tanımını yapmamıştır. Ancak zû vücûh olan kelimenin kullanıldığı farklı anlamlardan her birinin Kur'an'da tekerrür ettiği yerler için kullanmıştır.⁵⁷

Mukâtil eserini bir sözlük niteliğinde oluşturmuştur. Konuyla ilgili 186 kelimeyi zû vücûh olarak kabul eder.⁵⁸ Her birinin Kur'an'da kaç farklı anlama geldiğini açıklar. Ancak kitabın bu konuda kapsamlı olduğunu kabul etmekle birlikte zû vücûh olan bütün kelimelere yer verildiği kanaatinde değiliz. Nitekim 'fi', 'min', 'ev', 'em' gibi harfi cerr ve edatlara kadar yer vermesine rağmen zû vücûh olabilecek nitelikte olan yani Kur'an'da farklı anlamlara gelen 'kavl', 'ceza', 'cennet' vb. kelimelere değinmemiş, Kur'an'daki zû vücûh kelimelerin ele aldıklarıyla sınırlı olmadığını gösteren bir açıklama da yapmamıştır.

Kelimelerin seçilmesi ve sıralanmasında belli bir prensibe uyduğunu söylemek pek mümkün değildir. Ancak birbirine nazîr olan ayetleri genelde –istisnaları olmakla beraber– mushaf sırasına göre vermiştir.

İkinci aşamada zû vücûh olan kelimenin anlamlarından her birinin nezâiri olan ayetleri ele alır.⁵⁹ Nezâirle ilgili ayetleri sıralar, bazen bizzat 'bunun bir benzeri de ... surede geçmektedir' demek suretiyle ayeti kitabına almayı referans olarak verir. Bazen de kelimenin nezâiri çoksa 'bunun benzerleri/nazîrleri çoktur' demek suretiyle ele aldığı kavramla ilgili ayetlerin çok fazla olduğunu dile vurgular.

⁵⁷Konuyla ilgili detaylı bilgi ikinci bölümde verilecektir.

⁵⁸ Mukâtil b. Süleyman'ın *el-Vücûh ve'n-Nezâir* kitabı üzerinde çalışma yapılan bazı makalelerde Mukâtil'in bu eserinde 185 tane kavrama yer verdiği geçmektedir. (Bkz; Halil Altuntaş "el-Vücûh ve'n Nezâir" *Diyanet Dergisi*, C. 26, S. 1, 1990, 21; Selim Türkan, "Özgün Bir Nakil Biçimi Olarak Vücûh ve Nezâir Edebiyatı", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 9, S. 18, 2010/2, 108). Mukâtil eserinde 49 sırada verdiği "er-ruh" kavramından sonra 50. olarak "er-ravh" kavramını ele alır. Ancak burada bir hata yapar ve bu kavrama başlık koymayı unuttur. Bir sonraki "el-ahzap" kavramını da 50. sırada zikreder. Bu kaymadan dolayı kitapta 185 zû vücûh kelime gözüktüyorsa da aslında "er-ravh" ile 186 zû vücûh olan kelimeyi ele alır. Bkz; Mukâtil b. Süleyman, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir fi'l-Kur'an'il-Kerim*, (thk. Abdullah Mahmut Şehhâte), el-Heyetü'l-Mısriyyetü'l-Amme, Kahire 1994, 162.

⁵⁹İsmail Cerrahoğlu'na göre kitabın asıl adı *Vücûhu Harfi'l-Kur'ân*'dır. Bunun sebebini ise şu şekilde açıklamaktadır "Açık ve güzel bir yazı ile yazılmış olan Mukâtil'in bu eserinin başlangıcından ve muhtevastan anlaşıldığına göre, onun sadece el-Vücûh'a ait olduğunu öğreniyoruz." (Cerrahoğlu, "Tefsirde Mukâtil ibn Süleyman ve Eserleri", 22) Cerrahoğlu bu tespitini Mukâtil'in eserinin başında geçen '...min vücûhi harfi'l Kur'an an Mukâtil b. Süleyman...' ifadesine isnad etmektedir. Ancak kitabın muhtevastına bakıldığında kitabın sadece vücûh kitabı olmadığı, nezâiri de kapsayan bir kitap olduğu anlaşılacaktır. Burada şunu da ifade etmek gerekir ki Cerrahoğlu'nun bu şekilde düşünmesinin sebebi hem eserin başında geçen ibare hem de kitabı incelerken ilk dönemdeki nezâir anlayışıyla değil son dönemin nezâir anlayışıyla yaklaşmış olmasından dolayıdır. Nitekim Cerrahoğlu nezâir teriminin tanımını "çeşitli birçok kelimenin aynı manayı ifade etmesidir." şeklinde açıklamaktadır. (İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, TDV Yay, 16. baskı, Ankara 2007, 186.) Cerrahoğlu hoca nezâir tanımını bu şekilde düşündüğünden dolayı kitapta nezâirle alakalı bilgi bulamaması ve bundan dolayı kitabın vücûhtan ibaret olduğunu kabul etmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

Konuyu biraz açacak olursak mesela “tatmainn” kelimesinin *sükun bulmak, rıza/hoşnutluk ve ikamet etmek* manasında üç vücûhu vardır. Mukâtil burada ‘*sükun bulmak*’ manasına gelen beş ayeti ele almaktadır. Bu beş ayeti birbirinin nezâiri olarak kabul etmektedir. Kelimenin ikamet etmek manasına gelen anlamı için de Nisa Suresi 4/103 ile İsrâ Suresi 17/95 ele alır. Her bir ayeti kendi içinde anlam dairesi içinde birbirinin nezâiri kabul etmektedir.⁶⁰

Ele aldığı ayetleri sadece başlık altına sıralamakla yetinmez. Onunla ilgili kısa bilgiler de aktarır. Ancak çok detaya dalmaz. Detay bilgilere tefsirinde yer verir. Bu eserinde ise sadece kelimeye has açıklamalar yapar, bunlar da kısa ve nettir. Buradan hareketle Mukâtil’in vücûh ve nezâir eserinin tefsirinden sonra yazıldığını söylemek mümkündür. Çünkü genel olarak asıl önce özet sonradır.

Müellif kitabında sayabildiğimiz kadarıyla 1843 ayeti ele alır. Bunlardan 1758 ayeti bizzat ele alırken 85 ayete de referans olarak ‘bunun bir benzeri de ayette geçmektedir’ demek suretiyle kitabında yer verir.⁶¹

3.3. Kitâb’u Tefsîr-i Hamse Mie Aye Min-el Kur’an Eseri ve Özelliği

Kitâb’u Tefsir-i Hamse Mie Âye Mine’l-Kur’ân bugün elimizde bulunan nadir yazmalardan birisidir. Matbu nüsha M. Beşir Eryarsoy tarafından tercüme edilerek *Ahkâm Ayetleri Tefsiri* adıyla 2005 yılında İşaret yayınları tarafından İstanbul’da neşredilmiştir.

Eserde genellikle bir konuyla ilgili ayetleri bir araya getirilerek ilgili fikhî hükümleri açıklamaktadır. Mukâtil, fikhî hükümleri ve ulaştığı kanaati genellikle tartışmaya girmeden doğrudan belirtir. Görüşlerinin başında bazen “*Mukâtil dedi*” ibaresi yer alırken bazen de hiç bir kayıtlama olmaksızın onun görüş ve kanaatini ifade eder. Amelî mezhepler henüz oluşmadığı için Mukâtil’in bunlardan birine mensubiyetinden söz etmek pek mümkün değildir ancak görüşleri genel olarak Ehli Sünnet çizgisindedir.

Mukâtil bu eserinde fikhî ayet olarak 515 ayeti ele alıp tefsir etmiştir. Birden fazla konuyla ilgili olan ayetler değişik başlıklar altında mükerrer olarak zikredilmiş olsa da bir

⁶⁰ Mukâtil, *el-Eşbâh ve’n Nezâir fi’l-Kur’an’il-Kerim*, (thk; Abdullah Mahmud Şehhate), el-Heyetü’l-Mısriyyetü’l-Amme, Kahire 1994, 125.

⁶¹ Bu Şehhate’nin tahkikindeki ayet sayısıdır. Ali Özek’in tahkikinde ise Şehhate’de yer alan ayetlerden biri yokken, fazladan 9 ayet vardır. Böylece Ali Özek’in tahkikinde ele alınan ayet sayısı 1851’dir.

defa hesaba katılmıştır. Bazen konu başlığıyla ilgili olmayıp isimleri dolaylı olarak zikredilen sureler de sayıya dâhil edilmemiştir. Eser bir fıkıh dersleri kitabı olarak imla ettirilmiştir.⁶²

4. DEĞERLENDİRME

H. II. asırda yaşamış, birçok hocadan ilim tahsil ve birçok öğrenciye de hocalık yapmış olan Mukâtil b. Süleyman tefsir ilmindeki bilgisiyle ön plana çıkmış tarihteki önemli simalardandır. Siyasi açıdan karışık bir coğrafyada yaşamış, zaman zaman da farklı mezheplere mensubiyetiyle ilgili eleştiriler almıştır. Bu eleştirilere cevap niteliğindeki en önemli delil kendi eserleridir. Elimizdeki mevcut eserlerine bakıldığında ayetlerin yorumlarında mezhebî yorumları bulmak pek mümkün değildir.

Mukâtil b. Süleyman hakkındaki haberleri menfi ve müspet haberler olarak iki farklı başlık altında toplamak mümkündür. Hakkındaki menfi haberlerin ekserisi eserlerinde isnad sistemine gerekli ehemmiyeti vermesiyle ilgilidir. Çünkü yazdığı *et-Tefsîru'l-Kebîr* adlı eserinde isnad zincire neredeyse yok denecek kadar azdır. Ancak Mukâtil'in h. 150 senesinde vefat ettiği ve tefsirini 50 senede yazıp h. 105 senesinde vefat eden Dahhah b. Müzâhim'e okuttuğu göz önünde bulundurulursa Mukâtil tefsirini h. 50 senelerinde yazmaya başlamıştır. Bu yıllar ise isnad sisteminin oluşmaya henüz yeni başladığı zamanlardır. durum böyle olunca Mukâtil'e yöneltilen bu eleştiriler biraz haksız eleştiriler olarak kalmaktadır. Hakkındaki müspet haberler ise eserlerindeki ilmî yönüne dairdir. Genel olarak ilmî yönü takdire şayan kabul edilmiştir.

Eserlerinin birçoğu elimizde mevcut olmasa da, günümüze ulaşmış olan üç eseri hem Mukâtil'in ilmi hem de alanlarında ilk olması hasebiyle önemi haiz kabul edilmiş ve bugüne kadar üzerlerinde birçok akademik çalışma yapılmıştır.

⁶² Kazım Dönmez, *Mukâtil b. Süleyman'ın Fıkıhî Görüşleri*, (Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2009, 22-24.

İKİNCİ BÖLÜM

VÜCÛH VE NEZÂİR EDEBİYATININ GELİŞİM SÜRECİ

1. GİRİŞ

Ulûmu'l-Kur'an'ın temel kavramlarından olan Vücûh ve Nezâir edebiyatı, Tefsir geleneğinin başlangıçta kendine özgü bir nakil biçiminin olup olmadığı sorusuna olumlu bir cevap niteliğindedir.

Başlangıcı hicrî ikinci asra kadar götürülebilecek olan erken dönem terimlerindedir. Hicretin ikinci asrından itibaren tedvin dönemi başlamış, rivayetler kitaba aktarılarak te'lif ve tasnifler gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde tefsir, Kur'an ilimlerinin esasını teşkil ettiği için ağırlık tefsire verilmiştir.⁶³

Bu asırda İslam dünyasında ilmî yönden bir canlanma ve gelişme meydana gelmiş, Basra ve Kufe gibi büyük ilmi merkezlerde rekabet başlamış, bir süre sonra buna Bağdat da katılmıştır. Artan fetihler ve buna bağlı olarak gayrimüslimlerin Müslümanlaşmasıyla beraber İslam toplumunda meydana gelen karışıklıklar sonucu –Abbasi döneminde de istikrarın sağlanmasıyla- bu asırda dil çalışmalarına önem verildi. Özellikle Kur'an'ın tahrifatını ve yanlış anlaşılmasını önlemek amacıyla tefsir, hadis ve lügat alanlarında eserler vücuda getirilmeye başlandı.⁶⁴ Bu dönemde Müellifler eserlerinde daha çok kendilerine ulaşan haberleri topluyorlardı.

Bu ilmin ilk dönemden itibaren ehemmiyet kazanmasının sebebi sadece dönemin siyasi olaylar değildir. Bir diğer sebebi de Hz. Peygamber'in "Bir kimse Kur'an'ın pek çok mânâsını anlamadıkça tam bir fakih olamaz" hadisidir.⁶⁵ Nitekim İslâm'ın dördüncü halifesi Ali b. Ebî Talib (r.a.)'in müfessirlerin lideri olan (reîsü'l-müfessirîn) Abdullah b. Abbas'ı Haricilere gönderdiği ve ona şöyle dediği nakledilir: "Onlara git ve onlarla tartış, fakat onlarla Kur'ân hakkında tartışmaya girme, çünkü Kur'ân, çeşitli anlamlara sahiptir. Sen sadece sünnet (Peygamber'in sözleri, fiilleri ve onayları) üzerinde onlarla tartışabilirsin."⁶⁶

⁶³ez-Zerkânî, Muhammed Abdul Azim, *Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'an*, (thk, Fevvez Ahmed Zümerli), Daru'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut 1995, I, 31.

⁶⁴Halil Altuntaş, "el-Vücûh ve'n Nezâir" 20.

⁶⁵Suyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, I, 141.

⁶⁶Suyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, I, 141.

Kur'an'da yer alan kelimelerin ve tabirlerin doğru anlaşılması için Arapçanın inceliklerinin bilinmesi tek başına yeterli değildir. Bunun yanında tabirlerin anlaşılabilmesi için ona yardımcı bir takım ilimlerin de olması gerekmektedir. Çünkü Kur'an'da müşkil, müşterek, garip lafızlılar da mevcuttur. Önce bunların bilinmesi icap eder. Bu sebeple bu konuları ele alan bir takım ilimler oluşturuldu. Kur'an'la ilgili bu ilimlere *Ulûmu'l-Kur'an* adı verilmektedir. Vücûh ve Nezâir ilmi de Ulûmu'l-Kur'an sahasında ilk oluşan ilimlerdenidir. Bu ilme *el-vücûh ve'n-nezâir* denildiği gibi, *vücûhu'l-Kur'an* da denilmektedir.⁶⁷

Kur'an'ı öğrenen bir kişi vücûhu'l-Kur'an'ı iyi bilmezse onun uygun manalarını yakalayamaz. Kur'an'da özellikle de vücûhun olması Kur'an'ın anlaşılmasını zorlaştırmaz mı diye akla bir soru gelebilir. Bu tür kelimelerin varlığı Kur'an'ın mucizelerinden biri olarak kabul edilmektedir. Çünkü bu özellik insan eliyle yazılı bir kitapta bulunması çokta mümkün olmayan bir niteliktir. Kur'an ayetlerinin bağlama uygun şerh edilmesi ve belirli bir lafzın zikredildiği ayetlerin cem' edilmiş halini sunan *el-vücûh ve'n-nezâir* kitaplarının yazılmasında, Kur'an'ın Kur'an'la tefsiri önemli bir neden teşkil etmektedir.

Bu alandaki eserlerin en önemli özelliği erken dönemdeki tefsir faaliyetleri hakkında bize bilgi vermeleri ve ilk hicri asırlardaki Arapçanın zenginliğini göstermesidir. Ayrıca bu alanın dile dayanıyor olması, o dönemdeki mezhebî tercihlerden dolayı yaşanan tartışmaların dışında kalmış olmasını sağlamıştır. Nitekim tarihteki hadisçiliği çokça tartışılan hatta bazı tefsir alimleri tarafından benimsenmeyen, tefsirci yönü kabul edilmesine rağmen bu konuda da birçok tenkide uğrayan Mukâtil b. Süleyman'ın vücûh ve nezâir alanında etkin bir şekilde karşımıza çıkması bunun bir göstergesidir.

Kaynaklarda İkrime (ö.105/723) ve Ali b. Ebi Talha (ö. 143/760)'ya bu konuyla ilgili eserler nisbet edilmekle beraber günümüze ulaşan en eski vücûh nezâir kitabı Mukâtil b. Süleyman'a aittir. Mukâtil'den sonra da vücûh ve nezâir alanında eserlerin telif edilmesi devam etmiştir. Bu eserlere daha çok *el-Vücûh ve'n Nezâir*, *el-Eşbâh ve'n Nezâir* ve *ma İttefeka Lafzuhu ve İhtelefe Manâhu* şeklinde farklı isimleri verilmiştir.⁶⁸

⁶⁷ Muhammed Abdus Settar, "Vücûhu'l-Kur'an: Tefsir Literatürünün Bir Branşı", (çev; F. Asiye Şenat Kazancı), *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, S. 3, 2009, IX, 276.

⁶⁸ Mustafa Karagöz, "Vücûh ve Nezâirin Terimleşme Sorunu –Nezâir'in 'Eşanlamlılık' Olarak Tanımlanması Sorunu-", *Tarihten Günümüze Kur'an İlimleri ve Tefsir Usulü*, İstanbul 2009, 442.

2. VÜCÛH VE NEZÂİR'İN LÛGAT VE TERİM MANALARI

Vücûh kelimesi, vech lafzının çoğuludur. Arap literatüründeki en yaygın manasıyla yüz, çehre demektir. Bunun yanı sıra bir şeyin yüzü, dış görünüşü, manzarası, ön taraf, taraf, yön, kasıt, niyet, sebep, yol, sabah namazı, önemli ve şerefli kişi ve bir şeyin zatı gibi anlamlara gelmektedir. En temel manası bir şeyin önünde bulunan şey anlamına gelmektedir. Şibh, şebeh kelimelerinin çoğulu olan eşbâh lafzı da yerine göre vücûh manasında kullanılmaktadır.⁶⁹

Vech lafzı lügatlerde genelde üç şekilde kullanılmıştır;

1- Manaların benzerliğine delalet eder. Bu konuda İbn Manzur şöyle demektedir:

= (و في الحديث انه ذكر فتنا كوجوه البقرای يشبه بعضنا لان وجوه البقر تشابه كثيرا)

“Bir hadisi şerifte bildirildiğine göre Hz. Peygamber ineklerin yüzleri (vecihleri) gibi (birbirine benzer) fitneler” ifadesini kullanmıştır.⁷⁰

2- İkinci manaya ihtimali olmadan tek bir manaya delalet eder. (هذا وجه الرأى)
=“Görüşün vechi/kendisi budur” ifadesindeki gibi.⁷¹

3- Bir lafzın alışlagelmiş manasının dışında muhtemel diğer manalarına hamledilebileceğine delalet eder. Mesela Ebu Derda'nın rivayet ettiği bir hadisi şerifte Resulullah (s.a.v) (لا تفقه حتى ترى للقرآن وجوها) “Kur'an'daki vecihleri göremedikçe fakih olamazsın” buyurmuştur.⁷² Vücûh ve Nezâir kitaplarında bahsi geçen vücûh bu anlamda kullanılmaktadır.

Bir ilim olarak vücûh; bir kelimenin farklı yerlerde farklı manalara gelmesi için kullanılan tanımın adı olmuştur.⁷³ Kur'an'da bir kelimenin ifade ettiği mana ile yine aynı kelimenin başka ayette ifade ettiği anlam farklı olabilmektedir. İşte vücûh bununla ilgilenen ilimdir.

⁶⁹ Ebu'l-Fadl Cemâlüddin b. Muhammed İbnul Manzûr; *Lisânu'l-Arab*, 1.baskı Beyrut ts, XIII, 503, 555 -557.

⁷⁰ İbnul Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, XVII, 453 (وجه) mad.

⁷¹ İbnul Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, XVII, 453 (وجه) mad.

⁷² İbnul Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, XVII, 456 (وجه) mad.

⁷³ Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, 184.

Nezâir ise; nazir kelimesinin çoğulu olup bir şeyin misli, eşi, aynısı, benzeri, dengi anlamlarına gelmektedir.⁷⁴ Bu benzerlik sözde, fiilde ya da şekilde olabilir:

1- Sözde nazîre: (لا تناظر بكتاب الله و لا بكلام رسول الله)=“Sakın Allah’ın kitabına ve Resulullah(s.a.v)’in sözüne benzer bir şey söylemeye çalışma.”

2- Fiilde nazîre: (ناظرت فلانا اي صرت نظيرا له في المناظرة)=“Falanca ile münazara yaptım, yani karşılıklı konuşmada onun nazîri oldum.”

3- Şekilde nazîre: (عددت بلا فلان نظائر اي مثني مثني)=“Falancanın develerini misil misil, yani ikişer ikişer saydım.”⁷⁵

Vücûh için ilk dönemden itibaren hemen hemen aynı şeyler söylenmekle beraber nezâir terimine ise farklı dönemlerde farklı anlamlar yüklenmiştir. İlk dönemlerde nezâir kelimenin kullanıldığı farklı anlamlardan her birinin Kur’an’da tekerrür ettiği yerler için kullanılan bir terim iken daha sonraki dönemlerde bu anlamı kaymış ve yeni tanımlar getirilmiştir.

3. VÜCÛH VE NEZÂİR’İN TERİMLEŞME SÜRECİ

3.1. Klasik Dönemde Vücûh ve Nezâir Anlayışı

Kaynaklarda İkrime (ö.105/723) ve Ali b. Ebi Talha (ö. 143/760)’ya bu konuyla ilgili eserler nispet edilmekle beraber günümüze ulaşan en eski vücûh nezâir kitabı Mukâtil b. Süleyman’a aittir. Dolayısıyla Mukâtil’in bu terim çiftinin tanımında öncülük ettiğini söyleyebiliriz.

Kur’an’ın Kur’an’la nasıl tefsir edildiğini öğrenebilmek, kelimelerin ilk dönemki anlamlarını ve zaman içinde değişime uğrayıp uğramadığını bilebilmek ve en önemlisi de değişik anlamda kullanılan Kur’an lafızlarının neler olduğunu, ne kadar tekrar edildiğini ve bu kelimelerin kaç farklı manaya geldiğini öğrenebilmek için vücûh ve nezâir ilmi ve bu alandaki eserler önemli kaynaklardır.

Vücûh ve nezâirin terim anlamlarıyla ilgili öncü konumundaki ilk kişi Mukâtil b. Süleyman’dır. Belli bir tanım vermemesine rağmen Mukâtil b. Süleyman’ın eserlerinde vücûh

⁷⁴ İbnul Manzûr, *Lisânu ’l-Arab*, VIII, 76 (نظر) mad.

⁷⁵ Halil Altuntaş, “el-Vücûh ve’n Nezâir”, *Diyanet Dergisi*, S. 1, 1990, XXVI, 15.

terimini farklı yerlerde farklı anlamlara gelen kelimeler için, nezâir terimini ise kelimenin kullanıldığı farklı anlamlardan her birinin Kur'an'da tekrar ettiği yerler için kullanmıştır. Mesela Mukâtil b. Süleyman'a göre el-fesâd kelimesinin; ma'siyet, helak, yağmur ve bitki-ekin kıtlığı, öldürmek, bizatihi fesâd, sihir/büyü olmak üzere altı farklı anlamı/vücûhu vardır. el-fesad kelimesinin helak manasında gelen İsrâ Suresi 17/4, Enbiyâ Suresi 21/27 ve Mü'minûn Suresi 23/71 ayetleri de birbirinin naziridir.⁷⁶

Mukâtil daha önce de bahsettiğimiz üzere kitabındaki sıralamada kelimeleri ne konularına göre, ne mushaf dizimine ne de klasik sözlük dizimine göre yapmıştır. Erken dönem müelliflerinden Hârûn b. Mûsâ (ö. 170/786) da bu konuda aynı isimle yani *el-Vücûh ve'n Nezâir fi'l-Kur'an'il Kerim* ismiyle bir eser vücuda getirmiştir. Kitabında 208 kelimeyi ele almış, her ne kadar 22 madde fazladan ele almışsa da Mukâtil ile ele aldığı benzer maddelerin açıklamaları ve tasnifleri aynıdır. Tertip olarak her hangi bir prensibe uyduğunu söylemek pek mümkün değildir. Ancak ilginç olan tarafı Mukâtil'deki ilk 11 madde sıralamasıyla Hârûn b. Mûsâ'nın ilk 11 maddesi bizzat aynıdır. Bu iki müellifin çağdaş olduğu göz önüne alınırsa aslında eserlerde belki de gözden kaçırdığımız bir prensibin olduğunu düşünmek mümkündür.⁷⁷

Mukâtil b. Süleyman'ın eseri bu alanda öncü kabul edilmiş kendinden sonraki eserler de önemli bir referans kaynağı olmuştur. Hârûn b. Mûsâ'nın onunla çağdaş olmasına rağmen sonraki dönem eserlerinin mukaddimelerinde Mukâtil'in eseri referans olarak verilmekte Hârûn b. Mûsâ ise sanki göz ardı edilmektedir.

Nitekim bu alanda çalışma yapan Yahya b. Sellam (ö. 200/815) *et-Tesârif* isimli eserinde büyük oranda Mukâtil'den nakillerde bulunmuş hatta tasnif açısından da Mukâtil'i taklit etmiştir. Ele aldığı 115 maddenin 79 tanesi de Mukâtil'in kitabındakilerle aynıdır. Sadece 36 tane özgün madde ortaya koyabilmiştir.⁷⁸ Mukâtil'dekilerle aynı olan madde sadece ismen aynı olmakla kalmaz içerik olarak da aynıdır. Aynı örnek üzerinden devam

⁷⁶Mukâtil b. Süleyman, *Kur'an Terimleri Sözlüğü*, (çev; M. Beşir Eryarsoy), İşaret Yay, 1. Baskı, İstanbul 2004, 125 -127.

⁷⁷Hârûn b. Mûsâ, *el-Vücûh ve'n-Nezâir fi'l Kur'an'il Kerim*, (thk; Hâtim Sâlih Zâmin), Bağdat 1409/1988, 385-392.

⁷⁸Bunun için kitabın fihristine bkz; Yahya b. Sellâm, *et-Tesârif Tefsîru'l-Kur'an mimmâ İštebehet Esmâuhû ve Tasarrâfet Me'ânihî*, (thk; Hind Çelebi), eş-Şerikiyye et-Tunûsiyye li't-Tevzi', Tunus 1979, 384 -410.

edecek olursak Yahya b. Sellâm da fesad kelimesinin altı vücûhu olduğunu söyler. Bunların açıklaması Mukâtil'in kitabındakilerle aynıdır.⁷⁹

Yahya b. Sellâm'dan yaklaşık bir buçuk asır sonra en-Neysâbûrî (ö.430/1040)'de kavramlardan anlaşılan manalar da bir değişiklik meydana gelmemiş olmakla beraber tasnif tarzında değişiklik başlamış, karışık tasnif sistemi yerine alfabetik sıraya geçilmiştir. Ancak kelimelerin sülasi mücerred hallerine göre değil, ilk harflerine göre sıralama yapılmıştır.⁸⁰Neysâbûrî mukaddimesinde kitabına 540 kelimeyi ele aldığından bahseder.⁸¹ En-Neysâbûrî'nin çağdaşı olan es-Salebî (ö.429/1038) ve ondan yarım asır sonrasında ed-Dâmeğânî (ö. 478/1085) Neysâbûrî'nin tasnifini geliştirirler. Onların kitaplarındaki tasnif sözlük tarzına benzeyen bir tasniftir.⁸²

Mukâtil b. Süleyman'dan sonra gelen bu üç zat -İbn Sellâm, en-Neysâbûrî ve ed-Dâmeğânî de- aynı şekilde bu iki terim hakkında tanım yapmamakla birlikte Mukâtil'in eserinde kullandığı şekilde vücûhu farklı yerlerde farklı anlamlara gelen kelimeler için; nezâiri de kelimenin kullanıldığı farklı anlamlardan herhangi birinin Kur'an'da tekerrür ettiği yerler için kullanmışlardır. Farklı olan yönleri ise daha çok ele alınan madde sayıları ve tasnif biçimleriyle ilgili olmuştur.

Mesela bu silsilenin sonunda yer verdiğimiz ed-Dâmeğânî'ye göre de fesad kelimesi altı şekilde tefsir edilir. Kelimenin vücûhları, birbirine nazir olan ayetler ve ele alınan ayetler birbiriyle birebir örtüşmektedir.⁸³

3.2. İbnu'l Cevzî ve Kâtip Çelebi'den Sonraki Vücûh ve Nezâir Anlayışı

Mukâtil'in ve sonrakilerin vücûh ve nezâir ile ilgili herhangi bir tanımın bulunmaması bu iki terimin anlamlarında zaman içinde farklılaşma meydana gelmesine sebep olmuştur.

Vücûh ve nezâir, harekesi ve lafzı aynı olan kelimenin kullanıldığı her yerde farklı anlamlara gelmesi olarak anlaşılmıştır. Bu anlam değişiminin kesin olarak ne zaman

⁷⁹ Yahya b. Sellâm, *et-Tesârif*, 115 -116.

⁸⁰ Ebu Abdirrahman İsmail b. Ahmed ed-Darîr el-Hirî en-Neysâbûrî, *Vücûhu'l-Kur'an'il-Kerîm*, (thk; Fatme Yusuf el-Hiyemî), Daru's-Sekâ, Dimeşk 1996, 17.

⁸¹ en-Neysâbûrî, *Vücûhu'l-Kur'an'il-Kerîm*, 23.

⁸² Fihristlerine bkz; Es-Salebî, Abdulmelik b. Muhammed, *El-Eşbâh ve'n-Nezâir fi'l-Elfâzi'l-Kur'aniyye elleti Terâdefet Me'ânihâ ve Tenevve'at Me'ânihâ*, (thk; Myhammed el-Mısırî), 'Âlemetü'l-Kütüb-Mektebetü'l-Mütenebbî, Beyrut -Kahire 1404/1984, s, 8-9; ed-Dâmeğânî, el-Hüseyn b. Muhammed, *Kâmûsu'l-Kur'an ev Islâhu'l-Vücûh ve'n-Nezâir fi'l-Kur'ani'l-Kerim*, (thk; Abdulaziz Seyyidu'l-ehl), Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 1983, 511-512.

⁸³ ed-Dâmeğânî, *Kâmûsu'l-Kur'an ev Islâhu'l-Vücûh ve'n-Nezâir fi'l-Kur'ani'l-Kerim*, 357 -358.

başladığını bulamasak da bu terim çiftine bu şekilde mana verilmesine İbnü'l-Cevzi (ö. 579/1183) ve Katip Çelebi (ö.1068/1657) de rastlamaktayız. İbnü'l-Cevzi'nin bu konudaki tanımını şu şekildedir:

“Bil ki ‘vücûh ve nezâir‘ Kur’an’ın farklı yerlerinde aynı lafız ve aynı hareke ile geçen bir kelimedenden her yerde farklı anlamlar kastedilmesidir. Bu durumda bir yerde zikredilen kelimenin lafzı başka bir yerde zikredilen kelimenin lafzına nazîrdir. Bu kelimelerden her birinin diğerinden başka bir anlamla açıklanması ise vücûhtur. Öyleyse nezâir lafızlara, vücûh anlamlara verilen addır.”⁸⁴

Katip Çelebi’de bu konuda şunları söyler: “Tefsirin alt dallarından olan vücûh ve nezâir, Kur’an’ın farklı yerlerinde aynı lafız ve aynı hareke ile geçen bir kelimedenden, her yerde farklı anlamlar kastedilmesidir. Bu durumda bir yerde zikredilen kelimenin lafzı başka bir yerde zikredilen kelimenin lafzına nazîrdir (denktir/benzerdir) ki bunlar nezâirdir. Bu kelimelerden her birinin diğerinden başka bir anlamla açıklanması ise vücûhtur. Öyle ise nezâir lafızlar, vücûh anlamlara verilen addır.”⁸⁵

Bu iki alimin tanımının sonucu vücûh ve nezâir aslında hem harekesi hem lafzı aynı kelimenin kullanıldığı her yerde farklı anlama gelmesidir. Kök, telaffuz ya da hareke açısından bakıldığında kelime kullanıldığı her yerde aynı lafızla gelir. Bu onun kullanımının her durumda aynı olduğu anlamına gelir. Bir ya da daha fazla kelimenin lafızdaki benzerliği teknik olarak *nezâir* diye isimlendirilirken; bir kelimenin farklı yerlerdeki farklı mânâlarına da teknik olarak *vücûh* denmektedir. Bundan dolayı nezâir, lafızları (elfâz); vücûh ise mânâları (meânî) çağrıştırır. Bu durumda lafızlar dikkate alınarak farklı yerlerdeki farklı lafızlara nezâir; mana boyutu dikkate alınarak farklı yerlerdeki manalara ise vücûh denmektedir.⁸⁶

Bu anlayışa göre pratikte karşımıza şu sonuç çıkar: Mesela ‘huda’ kelimesinin Kur’an’daki farklı yerlerdeki kullanımları hem vücûh hem nezâirdir. Bu kullanımlardaki lafızlar nezâir, bu lafızların kullanıldığı anlamların her biri de vücûhtur.

Ancak bu iki alimin bu kavrama getirdikleri tanım kendilerinden sonra yaygınlık kazanmamıştır. Bu görüşün yaygınlık kazanmamasının önemli bir nedeni de İbnü'l Cevzî'nin

⁸⁴ İbnü'l Cevzî, *Nüzhetü'l-Ayûnü'n-Nevâzir fi İlmi'l-Vücûh ve'n Nezâir*, (thk, Muhammed Abdülkerim Kazım er-Razi), Müessesetü'r-Risale, 1. Baskı, Beyrut 1987, 83.

⁸⁵ Katib Çelebî, Mustafa b. Abdullah Hacı Halife, *Keşfu'z-Zunûn an Esmâi'l-Kütüb ve'l-Funûn*, Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî yay, Beyrut t.s, II, 2001.

⁸⁶ Karagöz, a.g.m, 449.

kendisidir. Her ne kadar kitabının başında vücûhu anlamlarda, nezâiri ise manalarda tanımlamış olsa da içerik olarak kitabın içeriği bu tanımları yüzde yüz yansıtmaz. Kendinden önceki vücûh- nezâir anlayışına göre yazılmıştır denilebilir.

Tanımların bu şekilde bir değişikliğe uğraması, kavramın ne ifade ettiğinin bilinmesi açısından eksik ya da maksada uygun olmadığı Mustafa Karagöz tarafından da eleştirilir. Çünkü bu görüşe göre hareket edilmiş olsaydı, farklı yerlerde farklı anlamlara gelmiş olacağı için vücûh olan her bir kelime aynı zamanda nezâir kapsamında da olacaktır. Bu durumda vücûh olan kelimeler lafızlarına nispetle aynı zamanda nazir de olmaları gerekeceği için Kur'an'daki vücûh ve nezâir sayısının eşit olması gerekirdi.⁸⁷

3.3. Son Dönem Vücûh ve Nezâir Anlayışı

Günümüz tefsir usulü kitaplarındaki tanımlara bakacak olursak bu terimlerde tekrardan bir değişimin yaşandığını söyleyebiliriz. Vücûh terimi ilk dönemde kullanıldığı anlamı korumaya devam ederken, nezâir teriminde bir değişim yaşanmıştır.

M. Tayyib Okiç bu konuda şu tanımları yapar: “el-vücûh, Kur'an-ı Kerim'de birkaç manada kullanılan kelimelere denir. Birçok manaları ihtiva eden kelimeler; el-hedy, es-salât, er-rahmet gibi. en-Nezâir ise, bir manaya delalet eden muhtelif kelimelere denir.”⁸⁸

İsmail Cerrahoğlu da konuyu şöyle açıklar; “Kur'an'ı Kerim'de, çeşitli manalarda kullanılan müşterek lafızların mevcut olduğu müşahade edilir. Bir kelimenin bir ayette ifade ettiği mana ile yine aynı kelimenin diğer ayetlerde ifade ettiği anlamlar aynı olmamaktadır. İşte biz tefsir ilminde buna ‘vücûh’ diyoruz. Bunun aksine de, yani çeşitli birçok kelimenin aynı manayı ifade etmesine ‘nezâir’ denir.”⁸⁹ Benzer açıklamalar günümüz tefsir usulü müelliflerinden de gelmektedir⁹⁰

Sonuç olarak; Kur'an'ın anlaşılması için önemli bir boşluğu dolduran vücûh ve nezâir terim çifti, tarihsel süreç içerisinde çeşitli anlam değişimleri yaşamıştır. Vücûh kavramı halen

⁸⁷ Karagöz, a.g.m, 452.

⁸⁸ M. Tayyib Okiç, *Tefsir Ve Hadis Usulünün Bazı Meseleleri*, Nun Yayıncılık, İstanbul 1995, 134 -135

⁸⁹ Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, TDV Yay, 16.baskı, Ankara 2007, 184.

⁹⁰ Mehmet Okuyan, *Kur'an'da Vücûh ve Nezâir*, Etüt Yay, Samsun 2001, 29; Muhsin Demirci, *Tefsir Usulü*, MÜİFV Yay, İstanbul, 2007, 158 -160; Halis Albayrak, *Tefsir Usulü*, Şule Yay, İstanbul 1998, 171; Ali Turgut, *Tefsir Usulü*, MÜİFV Yay, İstanbul 1991, 201; Mehmet Paçacı, *Kur'an'a Giriş*, İSAM Yay, 4. Baskı, İstanbul 2010, 90.

ilk dönemki anlamda kullanılmakla beraber, nezâirin dönem dönem farklı tanımları yapılmıştır.

Biz burada tezimizin içeriğini Mukâtil b. Süleyman'ın eserleri oluşturacağı için ilk dönemki anlamı üzerinde çalışacağız.

4. VÜCÛH VE NEZÂİR KAYNAKLARI

Kaynaklar vücûh ve nezâire dair ilk asırlardan itibaren eserler yazıldığını kaydediyorlarsa da bu eserlere pek rastlanılmamaktadır. Yalnız hemen hemen bütün kaynaklar, Mukâtil b. Süleyman'ın bu alanda bir eser yazdığına ittifak halindedirler. Bugün kütüphanelerde gördüğümüz "Vucûh ve Nezâir"le ilgili eserlerin çoğunluğu, sonraki asırlara aittir. Bu sahadaki literatürü şöyle sıralayabiliriz:⁹¹

1. İkrime Mevlâ İbn Abbâs (ö. 105/723), *el-Vucûh ve'n-Nezâir*. Günümüze ulaşmamış.
2. Ali b. Ebî Talha (ö. 143/760), *el-Vucûh ve'n-Nezâir*. Günümüze ulaşmamış.
3. Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767), *el-Eşbâh ve'n-Nezâir fi'l-Kur'ani-Kerim*, Nşr. Abdullah Mahmud Şehhâte, Kahire, 1975.
4. Ebû Abdillâh Harun b. Musa el-Ezdî el-A'ver (ö. 170/786), *el Vucûh ve'n-Nezâir*, thk; Hatim Salih Dâmin, Bağdat, 1409.
5. el-Abbas b. Fadl el-Ensârî el-Mevsîli (ö. 186/802), *el-Vucûh ve'n-Nezâir*.
6. Abdu'l-Melik b. Kurayb b. Abdi'l-Melik b. Ali b. Asma' el-Bâhilî, Ebu Saîdi'l-Asmaî (ö.216/831): *Muhtelefet Elfâzuhu ve't-tefekât Meânih*, 1951 de Dımaşk'te basıldı.^(*)
7. Ebu'l Umeysel el Arabî Abdullâh b. Huleyd (ö. 240/854): *Ma'ttefeka Lafzuhû Ve'htelefe Mânâhu*. 1925'te Londra'da basıldı.^(*)
8. Abdullâh b. Harun el-Hicazî: Bu zattan Matruh b. Muhammed b. Şakir (ö. 271/884) rivayette bulunarak el-Vücûh ve'n Nezâir isimli eser yazmıştır. Bu kitabın yazma nüshalarından biri Haydarâbâd Âsıfîyye Kütüphanesinde bulunmaktadır.^(*)
9. Yahya b. Muhammed... b. Selâme el-Basrî (ö. 280/893), *et-Tasrif*, thk: Hind Şelebi, Tunus, 1400/1980.
10. Hakim et-Tirmizî (ö. 285/898), *Tahsîlu Nezâiri'l-Kur'ân*, Yazma, Câmiu'd-Düveli'l-Arabiyye ktp. no: 3585/2, vr. 35.

⁹¹ Yanında (*) işareti bulunan maddeler; Mustafa Çetin "Kur'an'da Vücûh ve Nezâir", *Diyanet Dergisi*, C. 25, S 29, 99-103; diğerleri Ali Turgut, *Tefsir Usulü*, İstanbul 1991, 202-204 sayfalarından alınmıştır.

11. Muhammed b. Yezîd el-Müberred (ö. 286/899): *Ma'ttefeka Lafzuhû Ve'htelege Mânâhu Fi'l-Kur'an'il-Mecîd* Mısır'da 1350/1931'de basılmıştır. (*)
12. Muhammed b. Huseyn b. Ziyâd en-Nakkâş el-Mevsîlî (ö.351/ 962), *el-Vucûh ve'n-Nezâir*.
13. Ebu'l-Huseyn b. Faris (ö. 395/1004).
14. es-Seâlibî, Ebû Mansûr, Abdülmelik b. Muhammed (ö. 429/1037), *el-Eşbüh ve'n-Nezâir fi'l-Kur'ani'l-Kerim*,
15. İsmail Hayri en-Nisâbûrî ed-Darîr (ö. 430/1039), *Vucûhu'l-Kur'an*, Yazma halindedir. Eserin yazma nüshası İngiltere'de Camdrige Üniversitesi no:288 de mevcuttur. (*)
16. Ebû Ali el-Hasen b. Ahmed b. el-Bennâ el-Bağdâdî (ö. 471/1079), *el-Vucûh ve'n-Nezâir*.
17. el-Hasen b. Muhammed ed-Damağânî (ö.478/1085), *Islâhu'l-Vucûh ve'n-Nezâir fi'l-Kur'ân'l-Kerim*, Thk: Abdülaziz Seyyidu'l-Ehl, Beyrut, 1977.
18. Ebu'l-Hasen, Ali b. Ubeydullah ez-Zağûnî el-Hanbelî (ö. 527/1132), *el-Vucûh ve'n-Nezâir*.
19. Ebu'l Fadl Hubeyş b. İbrahim Tiflîsî (ö. 558/1160), *Vücûhu'l-Kur'an*. Eser hem Arapça-Farsçadır. 1340/1921 yılında Tahran'da basılmıştır. (*)
20. İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201), *Nüzhetü'l-A'yüni'n-Nevâdir fi İlmi'l-Vucûh ve'n-Nezâir*, bu kitap Muhammed Abdü'l-Kerim er-Râdî tarafından tahkik edilerek 1985 yılında Beyrut'ta basılmıştır.
21. İbnü'l-İmâd, Muhammed b. Muhammed (ö. 887/1482), *es-Serâir fi Ma'na'l-Vucûh ve'l-Eşbâh ve'n-Nezâir*, Yazma, Tunus, Dârü'l-Kütüb el-Vataniyye, no: 18324.
22. Suyûtî (ö. 911/1505), *Mu'tereku'l-Akrân fi Müştereki'l-Kur'an*
23. Zeynuddin b. Nüceym (ö. 970/1563), *el-Eşbâh Ve'n-Nezâir*. (*)
24. Ahizâde Abdülhalim b. Muhammed er-Rûmî (ö. 1013/1604), *Ta'lika ale'l-Eşbâh ve'n-Nezâir*.
25. Mustafa b. Hayreddin er-Rûmî (ö. 1052/1616), *Tenvîru'l-ez-hân ve'z-Zamâirfi Şerhi'l-Eşbâh ve'n-Nezâir*.
26. Tantavî, *Muntehâbu Ğurreti'l-Uyûni'z-Zevâhir ve'l-Vucûh fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Iskenderiyye'de neşredilmiştir.
27. Kitabün Li Meçhul (yazarı belli olmayan kitap), *Beyânu Vechi Meâni'l-Elfâzi'l-Kur'aniyye* (*)

5. DEĞERLENDİRME

Hicri ikinci asırda İslam dünyasında ilmî yönden bir canlanma olmuş hadis, tefsir ve lügat alanlarında eserler yazılmaya başlanmıştır. Tefsir sahasında Ulûmu'l-Kur'an sahasında ilk eserler vücûh ve nezâire dair yazılmıştır. Hz. Peygamber'in "Bir kimse Kur'an'ın pek çok manasını anlamadıkça tam bir fakih olamaz" hadisi bu ilmin ilk dönemlerden itibaren önem kazanmasının sebeplerinden biridir.

Vücûh lügatte; bir şeyin yüzü, dış görünüşü, manzarası, ön taraf, taraf, yön, kasıt, niyet, sebep, yol, sabah namazı, önemli ve şerefli kişi ve bir şeyin zatı gibi anlamlara gelmektedir. Terim olarak ise bir kelimenin farklı yerlerde farklı manalara gelmesi için kullanılan tanımın adı olmuştur. Nezâir ise; nazir kelimesinin çoğulu olup bir şeyin misli, eşi, aynısı, benzeri, dengi anlamlarına gelmektedir. Ancak nezâir tarihin bazı dönemlerinde farklı anlaşılmış, buna göre de nezâir kapsamına giren kelimeler de, ayetler de farklılaşmıştır. İlk dönemde nezâir kelimenin kullanıldığı farklı anlamlardan her birinin Kur'an'da tekerrür ettiği ayetler olarak anlaşılmıştır. İlk dönem vücûh nezâir eserlerinde sistematik olarak bazı yönden farklılıklar olsa da kavramlara bakış aynıdır.

İbnül Cevzî ve Kâtip Çelebî'yle nezâir farklı bir mana kazanmıştır. Vücûh anlamlara, nezâir ise lafızlara verilen bir ad olmuştur. Ancak bu görüş yaygın kabul görmemiştir.

Günümüzde ise vücûh ilk dönemki anlamını korumakla beraber nezâir farklı kelimelerin aynı manaya gelmesi olarak kabul edilmiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EL-VÜCÛH VE'N NEZÂİR KİTABINDA YER ALAN KAVRAMLARIN TEFSİR-Î KEBİR KİTABIYLA MUKAYESESİ

Bu bölümün genelini Mukâtil b. Süleyman'ın *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman* ile *el-Vücûh ve'n Nezâir (el Eşbâh ve'n Nezâir)* isimli eserlerinin mukayesesi oluşturacaktır. İçerik olarak aynı ise bu ayniyetin mahiyetinin ne kadar olduğu, *el-Vücûh ve'n-Nezâir (el-Eşbâh ve'n Nezâir)* kitabının tek başına bir eser mi yoksa tefsirinin özeti mahiyetinde mi olduğu, farklı ise bu farklılığın sebebinin ve miktarının ne olduğu sorusunun cevabı aranacaktır.

Çalışmayı yaparken öncelikle vücûha dair yazdığı eserinin iki farklı tahkikli nüshasını (Şehhate ile Ali Özek tahkikini) mukayese ettik. Bu mukayese de iki kitap arasında tam 349 fark tespit ettik. Ancak bu farklılıkların çoğunluğunu müstensihthen kaynaklandığı anlaşılan bazı yazım hataları oluşturmaktadır.

Ayet metinlerinde de yazım hatalarına rastlanmaktadır. Ayrıca kelime ortasında ve sonunda bulunan hemzenin yazılışına da pek dikkat etmediği müşahede edilmektedir. Bazen de kelime düşmeleri görülmektedir. İrâb ve sarf kurallarına da zaman zaman dikkat edilmemiştir. Yazım hataları sayılabilecek elifin yazılışları gibi farklılıklar ile iki farklı adı olan surenin bir tahkik de başka diğer tahkik de başka isminin kullanılması gibi değişiklikleri farklılıktan saymadık. Ancak anlama ya da bağlama etki edeceğini düşündüğümüz yerlerdeki “ve, fe” gibi edatların kullanımlarındaki farklılıkları bu sayı içine dâhil ettik.

Bu farkları gruplara ayırdığımızda şu tablo karşımıza çıkmaktadır:

- Şehhate'nin tahkikinde olup Ali Özek'in tahkikinde olmayan kelime ve açıklamaların sayısı 58, ayetlerin sayısı 1 tane dir.
- Ali Özek'in tahkikinde olup Şehhate'nin tahkikinde olmayan kelime ve açıklamaların sayısı 85, ayetlerin sayısı ise 9'dur. Mesela; hatta kelimesinin birinci vücûhunda Şehhate'nin tahkikinde 3 ayet birbirinin naziri olarak verilirken Ali Özek'in tahkikinde 4 ayet geçmektedir.⁹²

⁹² Mukâtil, *el-Eşbâh ve'n Nezâir*, (thk; Şehhate), 269; Mukâtil, *el-Vücûh ve'n Nezâir*, (thk; Ali Özek), 136.

- İki tahkikte de bulunup irab, cinsiyet, sayı ve -fiil ise- zamanı gibi kelimenin şeklindeki değişikliklerin sayısı 119 tanedir. İki kitap arasındaki farkın çoğunluğunu bu gruptaki kelimeler oluşturmaktadır. Özellikle de bu tarz farklılıkları yazma eserleri çoğaltan müstensih hataları olduğu kanaatindeyiz. Mesela; “el-izhâr” kelimesinin sekizinci vücûhu Şehhate’nin tahkikinde “ve hîne tuzhirûn” şeklinde, Ali Özek’in tahkikinde ise “ve hîne yuzhirûn” şeklinde cinsiyet farkıyla geçmektedir.⁹³

- Açıklamalarda geçen farklı kelimeler 61 tanedir. Mesela; sebil kelimesinin ikinci vücûhu Şehhatenin tahkikinde “belâğ” olarak Ali Özek’in tahkikinde “mahrec”⁹⁴ olarak geçmektedir.

- Yer değişikliklerinden kaynaklanan farklılıklar ise 6 tanedir. Bu grupta yer alan farklılıklardan bir tanesi şudur; “el-huda” kelimesinin altıncı vücûhunu Şehhate’nin tahkikinde “kütüben ve rusülen”, Ali Özek’in tahkikinde ise “rusülen ve kütüben”⁹⁵ şeklinde geçmektedir. Bu da muhtemel müstensih hatalarındandır denilebilir.

- Bu grupta olan ise önemli değişiklikler diyebileceğimiz açıklama farklılıkları ve kelimelerin vücûh sayısı gibi farklılıklardır. Bunların sayısı toplamda 10 tanedir. Bu farklılıklara kavramları açıklarken yeri geldiğinde değinilecektir.

İkinci aşamada tez çalışmamızın asıl konusunu oluşturan *el-Eşbâh ve’n Nezâir* eseri ile *Tefsiru Mukâtil b. Süleyman* eserini karşılaştırdık. Bu karşılaştırmayı yaparken Şehhate’nin *el-Eşbâh ve’n Nezâir* isminde yayımladığı tahkikini esas aldık. Tefsirde ise Ahmed Ferid’in tahkikiyle basılmış nüshayı kullandık. *el-Eşbâh*’ta ele aldığı her bir ayeti tek tek tefsirindeki mevcut yerlerinden bularak iki kitaptaki benzerlikleri ve farklılıkları tespit etmeye çalıştık. İki kitabı karşılaştırırken iki kitaptaki açıklamaların yüzde yüz aynı olmasını beklemedik. Çünkü böyle bir durumda *el-Vücûh ve’n Nezâir/el-Eşbâh ve’n Nezâir* eseri müstakil bir eser olma niteliğini kaybetmiş olur. Bu sebeple kavramları gruplandırırken eğer tefsirinde ayetle ya da zû vücûh olan kelimeyle ilgili özel bir açıklama yoksa veya aynı sonuca götüren farklı anlatımları varsa bunları farklılık olarak kabul etmedik.

İki kitabı karşılaştırırken ayetlerin *el-Eşbâh* eserindeki açıklamalarını bizzat ayetle beraber parantez içinde verdik. Tefsirindeki açıklamaları aynı ise ya aynı olduğunu söyledik

⁹³ Mukâtil, *el-Eşbâh ve’n Nezâir*, (thk; Şehhate), 268; Mukâtil, *el-Vücûh ve’n Nezâir*, (thk; Ali Özek), 136.

⁹⁴ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 185; Mukâtil, *el-Vücûh*, 80.

⁹⁵ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 92; Mukâtil, *el-Vücûh*, 15.

ya da buna değinmeden aynı olduğunu söylemeye gerek duymayıp dipnotta tefsirdeki yerine işaret ettik. Ayrıca açıklamayı yaparken genelde sonradan yazılan eser önceki esere mukayese edilirken; biz burada tam tefsini yaparak *el-Eşbâh* eserini asıl kabul edip tefsirini bu esere kıyasladık. Bunun sebebi açıklamada kolaylık ve sadelik sağlayabilmek içindir

1. İKİ ESERDE AÇIKLAMASI AYNI OLAN KAVRAMLAR

Bu başlık altında iki eserinde de açıklamaları birbiriyle uyum arz eden kelimelere yer verdik. Kitabın ekserisi bu gruba dâhildir. Bunun yaparken de açıklamaları birebir aynı olan kelimeleri bu başlık altında topladığımız gibi bazen tefsirinde açıklama yapmadığı yerlerde de (aksini düşündürecek bir delil yoksa) kelimeyle ilgili aynı şeyi söylüyormuş gibi kabul edip buraya dâhil ettik. Ayrıca bazen kelimeleri farklı şekilde ama aynı sonuca götürecek açıklamaları ve tefsirindeki fazladan açıklamaları da farklılık olarak kabul etmeyip kelimeyi bu grup içinde saydık. Çünkü tefsirinde ayete dair daha kapsamlı açıklamalar yapmış el-Eşbâh eserinde ise ayetin açıklamasına değil kelime açıklamasına yer vermiştir.

el-Eşbâh eserini incelerken bazen kavramlarla ilgili yazım hatalarına rastladık. Arapçanın özelliğinden kaynaklı noktalama hataları mevcuttu. Bu noktalamalardan kaynaklanan (mesela be yerine ne yazılmış olması gibi) hatalar anlamı değiştiren hatalarsa bunları farklılık kabul ettik, ancak bu şekildeki kavramlara dair yaptığı açıklamalar tefsirindekiyle uyuyorsa bu başlık altına aldık.

İki eserinde de birbiriyle aynı açıklamaların yapıldığı kelimelerin sayısının 153 olduğunu tespit ettik. Bu kelimelerin hepsine burada yer vermemiz mümkün değildir. Bu sebeple 153 kelime içinden bazılarını burada yer vereceğiz.

1- **Hudâ:** Kur'an'da 17 farklı manada kullanılmıştır.

a- Beyan manasındadır. “İşte şunlar Rabblerinden beyan (huden) üzerindedir.” (Lokman Suresi, 31/5)⁹⁶ “*Semud (kavmin)e gelince; biz onlara beyan ettik (fehe-deynâhüm).*” (Fussilet Suresi, 41/17)⁹⁷ Bakara Suresi 2/5, İnsan Suresi 76/3, Tâ-Hâ Suresi 20/128 ve Secde Suresi 32/26 ayetlerini de *el-Eşbâh ve'n Nezâir* eserinde birbirinin naziri olarak vermiştir. Ancak “Gerçekten biz ona yolu beyan ettik (hedeynâhu)” (İnsan Suresi, 76/3) ayetini tefsirinde açıklarken huda kelimesiyle ilgili bir açıklama yapmaz. Sadece *yol'u dalalet ve hidayet yolu*

⁹⁶ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 90; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 18.

⁹⁷ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 90; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 163.

şeklinde açıklar.⁹⁸ Geri kalan ayetlerle ilgili de farklı bir şey söylemez. Kur'an'da bu manada kullanımı çok olduğundan dolayı ayetlerin tamamına yer vermez 'bunun nazirleri/benzerleri çoktur' demekle yetinir

b- İslam dini manasındadır. “*Şüphesiz ki huda, Allah'ın dinidir (huden).*” (Bakara Suresi, 2/120) yani İslam dinidir.⁹⁹ Buna Hacc Suresi 22/67 ve En'am Suresi 6/71 ayetlerini de nazir olarak verir ve her eserinde de ayetlerle ilgili aynı açıklamayı yapar.¹⁰⁰

c- İman manasındadır. “*Allah hudaya erenlerin imanını (ihtedev huden) artırır.*” (Meryem Suresi, 19/76) Kehf Suresi 18/13, Sebe' Suresi 34/32 ve Zuhuf Suresi 43/49'da geçen huda kelimelerinin de bu anlamda kullanıldığını söyler. Tefsirinde de bu ayetlerde geçen huda kelimesiyle ilgili farklı bir açıklamada bulunmaz.¹⁰¹

d- Dâî/Davetçi manasındadır. Birbirine nazir olan 8 ayete yer verir. Ayetlerden her biri tefsirinde de aynı kelimeyle kökünden gelen kelimelerle açıklanmıştır. Ancak tefsirinde sadece bu ayetlerdeki kelimeleri açıklamakla kalmaz ayetin işaret ettiği dâî'yi de açıklar. Mesela “*(Ey Nebi!) Sen sadece bir uyarıcısın. Esasen her kavim için bir davetçi (hâdi) vardır.*”(Ra'd Suresi, 13/7) Ayetini tefsirinde yani geçmiş her kavim için içlerinde senin gibi Allah'ın dinine davet eden bir davetçi yani nebiler gelip geçmiştir.¹⁰²

e- Bilmek, tanımak, öğrenmek manasındadır. Bu hudanın bu anlama geldiği Nahl Suresi 16/16, Enbiya Suresi 21/31, Tâ-Hâ Suresi 20/82 ve Neml Suresi 27/41 ayetlerini birbirine nazir olarak verir ve her iki kitabında da ayetlerde geçen huda kelimesinden kastın bilmek olduğunu açıklar. Mesela “*Onda (yeryüzünde), Huda/hidayet bulabilsinler (yehtedûne) diye yollar yaptık.*”(Enbiya Suresi, 21/31) Yani gidecekleri yolları tanısinlar diye.¹⁰³

f- Kitaplar ve rasûller manasındadır. İki ayeti bir birine nazir olarak verir ve zaten bu iki ayette tamamen aynıdır. “*Şayet Benden size rasuller ve kitaplar (huden) gelir de...*” (Bakara Suresi, 2/38 ve Tâ-Hâ Suresi, 20/123). Vücûh kitabında *rasûller ve kitaplar* olarak, tefsirinde *rasûllerim ve kitaplarım* şeklinde geçmektedir.¹⁰⁴

⁹⁸ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 90; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 426.

⁹⁹ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 90; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 75.

¹⁰⁰ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 90; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 389; I,353.

¹⁰¹ Bkz: Mukâtil, *el-Eşbâh*, 91; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 283; II, 66; III, 192.

¹⁰² Mukâtil, *el-Eşbâh*, 91; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 169.

¹⁰³ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 92; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II,357.

¹⁰⁴ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 92; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 43; II, 344.

g- Doğruluk, doğru yolu bulmak manasındadır. Bu manada çokça naziri vardır ancak Mukâtil *el-Eşbâh* kitabına sadece üç ayeti alır. Kasas Suresi 28/22, Tâ-Hâ Suresi 20/10 ve Sa'd Suresi 48/22. Bu üç ayetteki *huda* kelimesinin açıklanışı her iki eserinde de bire bir aynıdır denilebilir.¹⁰⁵

h- Muhammed'in durumudur. Bu madde altında Bakara Suresi 2/159, Muhammed Suresi 47/25 ve 38 ayetlerine yer verir. Her iki eserinde de birbiriyle uyumlu şeyler söyler.¹⁰⁶

i- Kur'an manasındadır. Mukâtil bu manaya gelen üç ayeti örnek verir. Ancak sadece Necm Suresi 53/23'teki "*Andolsun ki Rabblerinden onlara Kur'an (huda) gelmiştir*" ayetindeki *huda* kelimesi her iki eserinde de direkt olarak *Kur'an* olarak açıklanmıştır.¹⁰⁷ Diğer iki ayette yani "Onlara *huda* geldiğinde insanları iman etmekten alıkoyan şey..." (İsra Suresi 17/94, Kehf Suresi, 18/55) ayetindeki *huda*yı *beyan* olduğunu beyandan kastın da '*Kur'an*' olduğunu açıklar.¹⁰⁸

j- Tevrat kastedilmiştir. "*Biz Musa'ya Tevratı (huda) vermiştik.*" (Mü'min Suresi, 40/53), "*Andolsun ki Musa'ya kitap vermiş ve İsrailoğulları için Tevratı rehber (huda) kılmiştik.*" (Secde Suresi, 32/23). Tefsirinde de bu ayetlerdeki *huda* kelimesini Tevrat olarak açıklamıştır.¹⁰⁹

k- İstirca' da bulunma yani 'inna lillah...' demek manasındadır. "*Kim Allah'a iman ederse onun kalbini istirca' da bulunmaya iletir (yehdi kalbehû).*" (Teğabün Suresi, 64/11)¹¹⁰

l- 'Lâ yehdî' şeklinde gelen ifadeler delil ortaya, dalaletten dinine iletememe anlamını ifade eder. Burada üç ayeti örnek verir. Bakara Suresi 2/258 ve Tevbe Suresi 9/ 19 ayetlerindeki Lâ yehdî ifadesini *huccet ortaya koyamama*, Cuma Suresi 62/5 ayetindeki Lâ yehdî ifadesini de *dalaletten dinine iletememe* olarak açıklamıştır.¹¹¹

m- Tevhid manasındadır. "*O ki Resulünü tevhid (huda) ve hak din ile gönderdi*" (Saff Suresi, 37/9) ayeti böyledir. Bunu tefsirinde *İslam*'ı olarak açıklamıştır.¹¹²

¹⁰⁵ Bkz, Mukâtil, *el-Eşbâh*, 92; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II,494; II,326; III,116.

¹⁰⁶ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 93; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 239, 241.

¹⁰⁷ Bkz; Mukâtil, *el-Eşbâh*, 93; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 291.

¹⁰⁸ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 93; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 272, 293.

¹⁰⁹ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 93; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 152, 30.

¹¹⁰ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 94; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 369.

¹¹¹ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 93; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 139; II, 40; III, 360.

¹¹² Mukâtil, *el-Eşbâh*, 94; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 356.

n- Sünnet anlamında kullanılmıştır. “İşte bunlar Allah’ın hidayet ettiği kimselerdir. O halde sen de onların tevhid hususundaki sünnetlerine (fe bi hudâhüm) iktida et.” (En’am Suresi, 6/60) Bu ayeti tefsirinde *dinine* olarak açıklamıştır.¹¹³ Bunun naziri olan Zuhur Suresi 43/22 ayetindeki *huda* kelimesiyle ilgili özel bir açıklama yapmaz.

2- **el-Küfr:** Dört farklı şekilde tefsir edilmiştir.

Mukâtil b. Süleyman bu kavramla ilgili 14 ayeti ele almakla beraber, her bir anlamının çok fazla naziri/benzeri olduğunu söyler. Bu kelime Mukâtil’in ilmî derinliğini gösteren önemli noktalardan birini teşkil eder. Çünkü küfr kelimesi çerçevesinde mana olarak *el-Eşbâh* eseri ile tefsiri arasında fark gözükmezken ayetleri açıklayışı neredeyse birbirinden tamamen farklıdır.

a- Allah’ın tevhidinde küfretmek anlamındadır. “Allah’ın tevhidini inkâr edip (keferû) Allah yolundan alıkoyanlar...” (Muhammed Suresi, 47/1) ayetini *el-Eşbâh* eserinde olarak açıklarken, tefsirinde sebebi nüzulü de göz önünde bulundurarak küfr ehlinin *Mekke kâfirleri* olduğunu söyler.¹¹⁴ Bunun naziri olan Bakara Suresi 2/6 ayetindeki küfr kelimesi için tefsirinde özel bir açıklama yapmadan sadece ‘*tasdik etmeyenler*’ şeklinde açıklar.¹¹⁵

b- Hücetin/delilin inkârı manasındadır. Burada birbirine nazir olarak ele aldığı ayetlerde bir yanlışlık yapar. En’am Suresi 6/20 ayetine yer verir. Ancak ayette küfr kelimesi geçmemekte inkâr etme manasında ‘*la yü’minûn*’ (iman etmezler) lafzı geçmektedir. Aynı şekilde Bakara Suresi 2/146 ayetine yer verir. Bu ayette de inkâr manası olmakla beraber küfr lafzı geçmemektedir. Bu manaya gelen diğer ayetlerde ise; “*o tanıdıkları kendilerine gelince onu inkâr ettiler (keferû)...*” (Bakara Suresi, 2/89) Bu ayette küfr kelimesi için tefsirinde özel bir açıklama yapmaz.¹¹⁶ Bunun naziri olan “*Yoluna gücü yetenlerin Beyt’i haccetmesi, Allah’ın insanlar üzerindeki bir hakkıdır. Kim Ehl-i Kitap’tan olsun, diğer din mensuplarından olsun kim Allah’ın Beyt-i Haram’ının haccetmeyi inkâr edip haccın farzîyetini reddederse (küfera) şüphesiz ki Allah âlemlerden ganîdir.*” (Âli İmrân Suresi, 3/97)¹¹⁷

3- **eş-Şirk:** Kelimesinin üç farklı vechi vardır:

¹¹³ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 94; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 358.

¹¹⁴ Mukâtil, *el-Eşbâh* (thk; Şehhate), 96; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, III, 233.

¹¹⁵ Bkz; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 26.

¹¹⁶ Mukâtil, *el-Eşbâh* (thk; Şehhate), 96; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, I, 63.

¹¹⁷ Mukâtil, *el-Eşbâh* 96; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, I, 183.

a- Başkasını O'na denk tutarak Allah'a koşmaktır. Nisa Suresi 4/36, 48, Maide Suresi 5/72 ve Tevbe Suresi 9/3 ayetlerinde geçen şirk kelimeleri bu anlamda kullanılmıştır.¹¹⁸ Bu kullanımda olan ayetler çoktur. Bu dört ayetin açıklaması konusunda her iki eserinde de hemen hemen aynı şeyleri söyler. “*Kim Allah'a başkasını denk ve eş tutarsa (men yüşrik) Allah ona cenneti haram kılar*” (Maide Suresi, 5/72) ayetinde ayrıca buradaki şirk koşanların *Meryem oğlu Mesih Allah'tır' diyen kişilerin kastedildiğini ve onların şirk üzere öleceklerini* söyler.¹¹⁹

b- İbadetten maksadı olmaksızın itaatte ortak koşmak manasındadır. Burada iki ayeti birbirine nazir olarak verir. Her iki ayeti de iki eserinde aynı şekilde açıklar. Mesela Hz. Âdem ve Havva ile ilgili bir ayette “*O ikisine Salih –çocuk- verince, kendilerine verdiği O'na ortak kıldılar (lehû şurekâe).*” (Araf Suresi, 7/190) geçmektedir. Buradaki ortak kılmak/şirk, *ibadet söz konusu olmaksızın çocuklarına isim koyma konusunda iblisi O'na ortak kıldılar* manasındadır.¹²⁰

c- Amellerde şirk koşmak manasındadır. Böyle bir şirk ise riya anlamına gelir. Sadece bir ayete yer verir. “*Kim Rabbine kavuşmayı ümit ediyorsa amel işlesin. Salih amel ve Rabbinin ibadetine (yarattıklarından) bir kimse ibadetiyle Allah'tan başkasını istemesin (lâ yüşrik).*” (Kehf Suresi, 18/110) Ancak bu ayette geçen şirk kelimesiyle ilgili tefsirinde açıklama yapmaz.¹²¹

4- **el-Lebs:** Kur'an'da dört farklı anlamda kullanılmaktadır.

a- Karıştırmak manasındadır. “*Hakka batılı karıştırmayın (lâ telbesû)*” (Bakara Suresi, 2/42) ayetinde geçen telbis bu manadadır. Tefsirinde bu kelimeyi emir olarak değil olan bir durumu izah eder gibi “*şirk karıştırmadılar*” şeklinde açıklar.¹²² Bu ayete nazir olarak verdiği Âli İmrân Suresi 3/71 ve En'am Suresi 6/82 ayetlerinde geçen lebs kelimesinin bu manada kullanıldığını söyler¹²³. Ayete getirdiği açıklamalar Bakara Suresi 2/4'inci ayette olduğu gibi anlamca benzerdir.

¹¹⁸ Mukâtil, *el-Eşbâh* 96; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, I, 229, 233; II, 34.

¹¹⁹ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 98; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 313.

¹²⁰ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 98; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 439.

¹²¹ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 98; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 304.

¹²² Mukâtil, *el-Eşbâh*, 105; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 45.

¹²³ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 105; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 176, 357.

b- Sükûn bulmak manasındadır. “Geceyi sizin için bir sükûn (libas) yapan O’dur.” (Furkan Suresi, 25/47) Yani *sizin için sükûnet zamanıdır*.¹²⁴ Bakara Suresi 2/187 ve Nebe Suresi 78/10 ayetleri bunun nazirleridir. Ayetlerle ilgili her iki kitabında da sadece manen aynı şeyleri söylemekle kalmaz şeklen de sanki tefsirinden birebir alıntı yapmış gibidir.

c- Giyilen elbise manasındadır. “Size avret yerlerinizi örtecek elbise (libas) ile rîş lüfettik” (A’raf Suresi, 7/26) ayeti buna örnektir. Buradaki libas kelimesini açıklarken tefsirinde ayrıca *yeryüzünde elbise Benim emrimle var oldu* diyerek hem kelimeyi hem de elbisenin gerçek sahibini açıklamıştır.¹²⁵ Duhan Suresi 44/53 ayeti bunun naziridir. Ancak tefsirinde kelimeyle ilgili özel bir açıklama yapma gereği hissetmez.¹²⁶

d- Salih amel manasındadır. Sadece bir ayeti ele alır. “Salih amele (libâsu’t-takvâ) gelince...”(Araf Suresi, 7/26). Tefsirinde de aynı açıklamayı yapar.¹²⁷ Ayetin nazirinin olup olmadığını söylemeksizin başka hiçbir ayete yer vermez.

5- **et-Tayyib ve’l- Habîs:** Kur’an’da üç farklı manada geçmektedir.

a- Tayyib helal, habîs haram anlamında kullanılmıştır. “Helali haram ile (tayibi habîs ile) değişmeyin” (Nisa Suresi, 4/2) ayetinde olduğu gibi. Bunun nazirleri yine aynı surenin 3. ayeti ile Maide Suresi 5/6 ve 100 ayetleridir. İki kitabı uyum arz der.¹²⁸ Ancak Maide Suresi 5/6 ayetindeki tayyib kelimesine özel bir açıklama yapmamış fakat bu anlamın aksini düşündürecek bir yorumu da olmamıştır.¹²⁹

b- Tayyib Mü’min, habîs haram manasında kullanılmıştır. Mesela “Allah Mü’minleri bulunduğu hal üzerine bırakacak değildir. Nihayet küfr ehlini iman ehliden (habîsi tayyibden) ayıracaktır.” (Âli İmrân Suresi, 3/179) Buna nazir olarak “Allah habîsi tayyibden ayırsın” (Enfal Suresi, 8/37),¹³⁰ “Verimli arazinin (tayyib beldenin) nebatı Rabbinin izni ile çıkar. Verimsiz arazinin (habîs olanın) ise çıkmaz. Çıksa da ise yaramaz” (A’raf Suresi, 7/58)

¹²⁴Mukâtil, *el-Eşbâh*, 105; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 439.

¹²⁵Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 387.

¹²⁶Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 208.

¹²⁷Mukâtil, *el-Eşbâh*, 105; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 388.

¹²⁸Mukâtil, *el-Eşbâh* 128; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 214, 282, 323.

¹²⁹Bkz; Mukâtil, *el-Eşbâh*, 128; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 282.

¹³⁰Bkz;Ancak burada muhtemel bir müstensih hatası göze çarpmaktadır. Şehhate’nin tahkikinde bu ayetin açıklaması ‘küfr ehlini imandan ayırsın’ şeklindedir [Mukâtil, *el-Eşbâh*, (thk; Şehhate) 128]. Ali Özek’in tahkik ettiği nüsha ise bu anlama uygun olarak ‘küfr ehlini iman ehlinden ayırsın’ şeklindedir. [Mukâtil, *el-Vücûh* (thk; Ali Özek), 40].

ayetlerinden kastedilen tayyib ve habîs bölgeden Mü'min ve kâfir kastedildiği için burada zikretmiştir.¹³¹

c- Tayyib güzel manasında kullanılmıştır. “*O’na güzel (tayyib) söz ulaşır*” (Fadır Suresi, 35/10) ayetinde olduğu gibi. Tefsirinde de tayyib kelimesiyle kastedilen güzel sözün *kelime-i tevhid* olduğunu açıklar¹³² İbrahim Suresi 14/24 ayeti de bunun naziridir.

6- **el-Ednâ:** Dört şekilde tefsir edilir.

a- Daha uygun, daha layık, daha elverişli manalarındadır. “*Bu, sapmamanız için daha layıktır (ednâ)*” (Nisa Suresi, 4/3) ayetinde olduğu gibi. Bakara Suresi 2/282 ve Maide Suresi 5/108 deki kelimenin kullanımı da bu manadadır.¹³³

b- Daha yakın manasındadır. “*...İki yayın ucu kadar hatta daha yakın (ednâ)...*” (Necm Suresi, 53/9) ayetinde olduğu gibi. Buna nazir olarak “*Andolsun ki biz onlara büyük azaptan önce daha yakın (ednâ) olan dünyadaki açlık azabından tattıracağız*” (Secde Suresi, 32/21) ayetindeki yakın olan açlık azabının neye delalet ettiğini tefsirinde ‘*Mekke’de yedi yıl boyunca çektikleri açlık*’ olarak açıklar.¹³⁴

c- Daha az manasındadır. Bununla ilgili sadece (Mücadele Suresi, 58/7) ayetini örnek olarak verir. İki eserinde de açıklamaları aynıdır.¹³⁵

d- Aşağı, düşük manasına gelir. “*Siz hayırlı olanı düşük (ednâ) olanla değiştirmek istiyorsunuz*” (Bakara Suresi, 2/61) ayeti böyledir. Burada *İsrailoğullarına kendilerine verilen menn ve selva yerine daha aşağı olan yerin bitirdikleri bakliyatı istemeleridir*.¹³⁶

7- **ez-Zulm:** Dört farklı şekilde tefsir edilir.

a- Şirk manasındadır. “*İman edenlere ve imanlarına şirk (zulm) karıştırmayanlara gelince...*” (En’am Suresi, 6/82) ayeti buna örnektir. Tefsirinde de kelimeyi *şirk* olarak

¹³¹ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 128; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 396.

¹³² Mukâtil, *el-Eşbâh*, 128; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 73.

¹³³ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 130; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 151, 214 328.

¹³⁴ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 130; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 289, 30.

¹³⁵ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 130; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 331.

¹³⁶ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 130; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 53.

açıklamıştır.¹³⁷ Bunun naziri Lokman Suresi 31/13 ayetidir. Ancak buradaki zulm kelimesiyle ilgili tefsirinde özel bir açıklama yapmaz.¹³⁸

b- Şirk dışında hata işleyerek kişinin kendisine zulm etmesi manasındadır. “(Musa dedi ki) ‘Rabbim! Gerçekten ben kedime (adam öldürmekle) zulmettim (ezlemtü)...’”(Kasas Suresi, 28/16) Buradaki zulm kelimesini aynı şekilde tefsirinde *adam öldürmekle kendime zarar verdim* açıklamaktadır.¹³⁹ Bunun naziri Bakara Suresi 2/231 ayetidir.

c- İnsanlara zulmeden kimseler hakkında kullanılır. Mesela “O zulmü ilk olarak başlatanları (zalimleri) sevmez” (Şûrâ Suresi, 42/40) ayetindeki zulm bu manadadır. Bunun naziri yine aynı suredeki 42. ayettir.¹⁴⁰

d- Şüphe olmaksızın kendilerine zarar verenler ve sevaplarını eksiktenler manasındadır. Bakara Suresi 2/57 ayetindeki söz konusu kelime *kendisine zarar vermek*; Enbiya Suresi 21/47 ve Meryem Suresi 19/60 ayetlerinde ise *sevabı eksiltmek* manasındadır.¹⁴¹

8- **el-İslam:** İki farklı şekilde tefsir edilir.

a- İhlâs manasında kullanılmıştır. “Kim yüzünü Allah’a halis kılırsa (men yüslüm)...” (Lokman Suresi, 31/22) ayeti böyledir.¹⁴² Bunun naziri olarak Bakara Suresi 2/131 ve Âli İmrân Suresi 3/20 ayetlerini vermiş olmakla beraber nazirlerinin çok olduğunu söyler.

b- İkrar/ kabul ettiğini ifade etmek manasında kullanılmıştır. Mesela “*kabul etmelerinin (ba’de islâmehüm) ardından küfrettiler.*” (Tevbe Suresi, 9/74) Bunu bir benzeri de Âli İmrân Suresi 3/83 ve Hucurât Suresi 49/14’te geçmektedir. Tefsirindeki açıklamaları da *el- Eşbâh* eseriyle aynı doğrultudadır.¹⁴³

9- **el-İman:** Dört farklı manada tefsir edilmiştir.

a- Tasdik söz konusu olmaksızın dil ile ikrar etmek anlamında kullanılmıştır. Mesela “*Ey İman edenler! (kalpleriyle tasdik etmeksizin dil ile söyleyenler) Mal ile evlatlarınız sizi Allah yolundan alıkoymasın.*” (Münafikun Suresi, 63/9) Mukâtil bu ve bunun naziri olan Hadid

¹³⁷ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 120; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 357.

¹³⁸ Bkz; Mukâtil, *el-Eşbâh*, 120; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 20.

¹³⁹ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 121; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 492.

¹⁴⁰ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 121; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 181, 280.

¹⁴¹ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 120; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I 51; II, 317, 360.

¹⁴² Mukâtil, *el-Eşbâh*, 135; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 79.

¹⁴³ Bkz; Mukâtil, *el-Eşbâh*, 135; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 60; I, 179; III, 264.

Suresi 57/16 ayetini açıklarken ayetteki iman kelimesini teknik olarak münafık olarak açıklar.¹⁴⁴ Hatta yine bu ayetlerin naziri olan “*Ey iman edenler! Allah’ın kendilerine gazap ettiği bir kavmi veli edinmeyin*” (Mümtehine Suresi, 60/13) ayetinin *Münafıklardan olan Abdullah b. Übey ve Malik b. Duşşum* hakkında indiğini söyler.¹⁴⁵ Bu ayet hakkında Mukâtil’den sonraki yazılmış eserlerde ise ayette veli edinilmemesi gereken kavmin *Yahudi, Hıristiyan ve diğer kâfirler* olduğu geçmektedir.¹⁴⁶

b- Gizlide ve açıkta tasdik edenler anlamında kullanılmıştır. Bununla ilgili Beyyine Suresi 98/7 ve Feth Suresi 48/5 ayetlerine yer verir. Ne gariptir ki el-Eşbâh’ta başlığı yeterli görüp açıklama yapmadığı gibi tefsirinde ayetlerde geçen iman kelimesini açıklayıcı bir açıklama yapmaz.¹⁴⁷ İmanın bu manada kullanıldığı ayetler çoktur.

c- Tevhid anlamında kullanılmıştır. “*Kim tevhide (imana) küfr ederse ameli boşa gider*” (Maide Suresi, 5/5) ayeti böyledir. Mü’min Suresi 40/10 ve Nahl Suresi 16/106 ayetleri bunun naziridir. Tefsirinde de bunun aksini dile getiren bir açıklama yapmaz.¹⁴⁸

d- Şirk içinde iman anlamında kullanılmıştır. “*Onların çoğu şirk koşmadan Allah’a iman etmezler.*” (Yusuf Suresi, 12/106) Ayetin bizzat kendi bu şekildeki imânın şirk ile karışık olduğunu söyler. Bunun naziri Zuhuf Suresi 43/87, Lokman Suresi 31/25 ve Zümer Suresi 39/6 ayetleridir. Tefsirinde ayetlerin kastettiği açık olduğundan özel açıklamalar yapmaz.¹⁴⁹

10- **es-Sırr**: Dört farklı şekilde tefsir edilmiştir. İki eseri arasında nüanslar olsa da bunlar anlamı değiştirecek farklılıklar olmadığı için vücûhu aynı olan kelimelerden kabul ettik.

a- Soğuk/şiddetli soğuk kastedilmiştir. İki ayeti birbirine örnek gösterir. “*Bir rüzgâr ki onda şiddetli soğuk (sırr) var...*” (Âli İmrân Suresi, 3/117) ayeti bu manadadır. “*Onların üzerine soğuğu şiddetli bir rüzgâr (sarsar) gönderdik*” (Fussilet Suresi, 41/16) ayetindeki sırr/sarsar kelimesini ise tefsirinde sadece *soğuk* olarak açıklamıştır.¹⁵⁰

¹⁴⁴ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 137; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 366, 323.

¹⁴⁵ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 137; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 354.

¹⁴⁶ Ebu Fidâ İsmail İbn Kesîr, *Hadislerle Kur’an-ı Kerim Tefsiri*, (çev; Dr. Bekir Karlığa, Dr. Bedrettin Çetiner), Çağrı Yay, İstanbul, XIV, 7855; Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî, *Fethu’l-Kadîr el-Câmiu beyne Fenneyi-r Rivâye ve’d Dirâye min ilmi’t-Tefsîr*, (thk; Abdurrahman Umeyra) Beyrut ts, V, 288.

¹⁴⁷ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 137; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 505, 246.

¹⁴⁸ Bkz; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 282; III, 144.

¹⁴⁹ Bkz; Mukâtil, *Mukâtil, Tefsîru Mukâtil*, II, 165; III, 200, 23, 134.

¹⁵⁰ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 141, 142; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 188; III, 163.

b- Günah üzerinde ısrar anlamı kastedilmiştir. Âli İmrân Suresi 3/135, Vakıa Suresi 56/46 ve Nuh Suresi 71/7 ayetlerini birbirine nazir olarak vermiştir. Bunlardan ilk ikisini ‘zenb/günah üzerinde ısrar ettiler’ şeklinde açıklarken; “...*İsrar ettiler ve büyüklendiler*” (Nuh Suresi, 71/7) ayetini *el-Eşbâh* eserinde *günah üzerinde ısrar ettiler*; tefsirinde ise *yalan üzerinde ısrar ettiler* şeklinde açıklamıştır.¹⁵¹

c- Çığlık manası kastedilmiştir. Sadece Zariyat Suresi 51/29 ayetini ele alır. “*Bunun üzerine karısı bir çığlık (sarre) içinde ilerledi de yüzüne çarparak...*”¹⁵²

d- Koparma, parçalama manası kastedilmiştir. Bu vecih ile ilgili de sadece Bakara Suresi 2/260 ele alır. Ayetteki sırr kelimesini iki eserinde de *kopardı* anlamında açıklamıştır.¹⁵³

11- **ed-Durr:** Beş manada tefsir edilir.

a- Şiddet ve bela manasındadır. İki ayeti ele alır. “*Onlara be’sâ ve bela ve şiddet (darrâ’) dokundu...*” (Bakara Suresi, 2/214) Bu ayeti ve Bakara Suresi 2/177 ayetini şeklinde açıklarken tefsirinde bu kelimenin manasında şiddet anlamına hiç yer vermez. Sadece *bela* olarak açıklar.¹⁵⁴

b- Yağmurun yağmaması / yağmur kıtlığı manasındadır. En’am Suresi 6/42, Araf Suresi 7/94 ve Yunus Suresi 10/21 ayetlerini birbirine nazir olarak ele alır. Her ayetteki durr kelimesini *yağmur kıtlığı* olarak açıklar.¹⁵⁵

c- Denizdeki dehşetli haller manasındadır. Sadece “*Denizde size denizdeki dehşetli bir hal (durr) dokunduğu zaman...*” (İsra Suresi, 17/6/) ayetini ele alır.¹⁵⁶

d- Bedendeki hastalık ve bela manasındadır. “*İnsanın bedenine bir hastalık (durr) dokunduğunda...*” (Yunus Suresi, 10/12) ayeti böyledir. Ancak bunu tefsirinde daha geniş manada *hastalık, bela ve şiddet* olarak açıklamıştır.¹⁵⁷

e- Eksiklik/ noksanlık manasındadır. Sadece “*Sana hiçbir eksiklik (durr) veremezler*” (Nisa Suresi, 4/113) ayetini ele alır. Tefsirinde de bunu bu şekilde açıklar. Ancak buradaki

¹⁵¹ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 142; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 192; III, 315, 402.

¹⁵² Mukâtil, *el-Eşbâh*, 142; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 278.

¹⁵³ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 142; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 141.

¹⁵⁴ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 143; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 112, 94.

¹⁵⁵ Bkz; Mukâtil, *el-Eşbâh*, 143; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 346, 404; II, 88.

¹⁵⁶ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 143; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 265.

¹⁵⁷Bkz; Mukâtil, *el-Eşbâh*, 133; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 84.

farklılık Mukâtil'in vücûha dair olan kitabın iki farklı tahkiki arasındadır. Çünkü Ali Özek'in tahkikinde bu madde *tefekkiir* olarak yazılmış, örnek olarak verilen Nisa Suresi 4/113 ayeti *noksanlık/eksiklik* olarak açıklanmıştır.¹⁵⁸

12- **el-Muhsanât:** Üç şekilde tefsir edilir.

a- Hürler anlamında kullanılmıştır. “*Sizden kim de, Mü'min kadınlardan hürleri (muhsanât) nikâhlamaya güç yetiremiyorsa...*” (Nisa Suresi, 4/25) ayeti böyledir.¹⁵⁹ Bunun naziri Nisa Suresi 4/24 ayetidir.

b- İffetliler anlamında kullanılmıştır.¹⁶⁰ *Fevahişten uzak duran iffetli kadınlara (muhsanât) iftira edenlere...*” (Nur Suresi, 24/23) ayetindeki söz konusu kelime bu manadadır. Tefsirinde sebebi nüzulüne binaen Hz. Aişe'ye tahsis etmiştir.¹⁶¹ Bunun nazirleri Nisa Suresi 4/25, Maide Suresi 5/5 ve Tahrim Suresi 66/12 ayetleridir.

c- Müslüman kadınlar anlamında kullanılmıştır. Burada örnek olarak verdiği “*muhsanâta atanlar...*” (Nur Suresi, 24/4) ayetini Şehhate'nin tahkikli nüshasında ‘*hür olan Müslüman kadınlar*’ şeklide açıklarken; tefsirinde ‘*Müslümanların kadınları*’ olarak açıklamıştır.¹⁶²

13- **es-Sâdıqîn:** Üç şekilde tefsir edilir.

a- Nebiler kastedilmiştir. “*Bugün nebilerin (sâdıqîn) sadakatlerinin fayda vereceği gündür.*” (Maide Suresi, 5/119) ayetinde olduğu gibi. Ahzap Suresi 33/8 ayetinde geçen sâdıqîn kelimesi de aynı manada kullanılmıştır.¹⁶³

b- Özellikle muhacirler kastedilmiştir. Şu ayette olduğu gibi “*...O fakir muhacirler için ki; yurtlarından ve mallarından çıkarıldılar... İşte onlar sâdıqîndir.*” (Haşr Suresi, 59/8) zaten bizzat ayetin kendisi sâdıqîn kelimesinden kastedilenin *muhacir* olduğunu söyler.¹⁶⁴

¹⁵⁸ Bkz; Mukâtil, *el-Eşbâh (thk; Şehhate)*, 144; Mukâtil, *el-Vücûh (thk; Ali Özek)*, 52; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 256.

¹⁵⁹ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 136; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 224.

¹⁶⁰ Ali Özek'in tahkikinde bu madde hürler ve iffetliler şeklinde geçmektedir Mukâtil, *el-Vücûh (thk; Ali Özek)*, 53.

¹⁶¹ Bkz; Mukâtil, *el-Eşbâh*, 146; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 414.

¹⁶² Mukâtil, *el-Eşbâh*, 147; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 256.

¹⁶³ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 149; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 334; III, 36.

¹⁶⁴ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 150; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 340.

c- Mü'minler kastedilmiştir. “Çünkü Allah Mü'minlere (sâdıqîn) sadakatlerinin karşılığını verecektir.” (Ahzap Suresi, 33/24) Ayetteki sâdıqîn kelimesiyle ilgili tefsirinde açıklama yapmaz.¹⁶⁵

14- **el-Harec:** Üç şekilde tefsir edilir.

a- Şekk/şüphe anlamındadır. “Sakin ondan dolayı göğsünde şekk/şüphe (harec) olmasın” (Araf Suresi, 7/2) ayetinde olduğu gibi. Bunun nazirleri Nisa Suresi 4/65 ve En'am Suresi 6/125 ayetleridir. Kelimeyle ilgili iki eserinde de aynı şeyleri söyler.¹⁶⁶

b- Darlık ve sıkıntı anlamındadır. “Dinde size bir darlık (harec) yoktur.” (Hacc Suresi, 22/78) ayeti bu manadadır.¹⁶⁷ Maide Suresi 5/6'da bir benzeri vardır.

c- İsm/günah anlamındadır. “Zayıflara, hastalara ve infak edecek bir şey bulamayanlara bir günah (harec) yoktur.” (Tevbe Suresi 9/65) Ayetteki söz konusu kelimenin ne anlama geldiği açık olduğundan özel bir açıklama yapmaz.

15- **eş-Şiy 'a'an:** Beş şekilde tefsir edilir.

a- Ayırmak/ grup yapmak anlamındadır. “Dinde ayrılığa düşüp Yahudi, Hıristiyan, Sabii, Mecusi gibi fırka oluşturanlar (şiy'a'an) var ya...” (En'am Suresi, 6/159) ayetindeki şiy'a kelimesi bu mandadır. Bu ayetteki ve bunun naziri olan Rum Suresi 30/31- 32 ayetlerindeki şiy'a kelimesini *hizb* kelimesiyle, Hicr Suresi 15/10 da geçen şiy'a kelimesini de yine aynı manaya gelen *firk* kelimesiyle açıklar. İki eserinde de böyledir. Ancak *el-Vücûh* eserinde Kasas Suresi 28/4 ayetindeki şiy'a kelimesini *firk* kelimesiyle tefsirinde ise *hizb* kelimesiyle açıklamıştır.¹⁶⁸

b- Ceş/ taraftar anlamındadır. Kasas Suresi 28/5 ayetinde geçen şiy'a kelimesi bu manadadır. İki eserinde de söz konusu kelimeyi *taraftar* olarak açıklar.¹⁶⁹

c- Mekke ehli kastedilmiştir. Burada dört ayeti ele alır. Hepsindeki şiy'a kelimesini de *Mekke ehli* olarak açıklar. Bu konuda birbirine nazir olan ayetler; Kamer Suresi 68/51, Sebe Suresi 34/54, Meryem Suresi 19/69 ve Saffat Suresi 37/83'tür.¹⁷⁰

¹⁶⁵Bkz; Mukâtil, *el-Eşbâh*, 150; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 42.

¹⁶⁶Mukâtil, *el-Eşbâh*, 150; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 369, 239, 383.

¹⁶⁷Mukâtil, *el-Eşbâh*, 150; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 391.

¹⁶⁸Mukâtil, *el-Eşbâh*, 153; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 308; III, 12; II, 488, 199. (ayet yerleri metinde geçtiği sıraya göre verilmiştir.)

¹⁶⁹ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 153; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 491.

d- Açılıp ortaya çıkmak, yayılmak anlamındadır. Bununla ilgili sadece bir ayeti ele alır. Naziri olup olmadığına bahsetmez. “*Şüphesiz ki o zina iftirasının iman edenler içinde yayılması (teşyi‘) sevenler...*” (Nur Suresi, 24/19) Mukâtil burada kelimeler ile ilgili maharetini gösterir. Bir ayeti açıklamak için aynı manaya gelen üç farklı kelime kullanır. Madde başlığını teşü‘ kelimesiyle ifade eder, *el-Eşbâh*’ta ayeti *feşâ* kelimesiyle açıklar, tefsirinde ise *za-he-ra* kelimesiyle açıklar.¹⁷¹

e- Çeşitli hevâlar peşinden gitmek anlamındadır. Sadece “*Yahut sizi muhtelif hevalar peşinden gidenler (teşü‘)olarak birbirinize katıp...*” (En’am Suresi, 6/65) ayetine yer verir. *El-Eşbâh*’ta bunu *direkt muhtelif hevalar* olarak açıklarken; tefsirinde *muhtelif hevalar peşinden giden gruplar/firkalar* manasında açıklamıştır.¹⁷²

16- **el-Meta‘**: Dört farklı şekilde tefsir edilir.

a- Varılacak son nokta manasında kullanılmıştır. “*Belki de o sizin için bir fitne ve bir vakte kadar bir ecellerinizin nihayetine ulaşincaya kadar (meta‘)...*” (Enbiya Suresi, 21/111)¹⁷³ Bunun naziri Bakara Suresi 2/36 ayetidir.

b- Menfaatler/faydalar manasında kullanılmıştır. “*Meskûn olmayıp da içlerinde sizin için sıcak soğuk menfaatler (meta‘) bulanana evlere girmenizde bir günah yoktur.*” (Nur Suresi, 24/29) Tefsirinde menfaatin çeşidine dair bir açıklama yapmadan sadece *menfaat* olarak açıklar.¹⁷⁴ Bunu naziri Maide Suresi 5/96’dır.

c- Boşanan kadına verilen mut‘a anlamında kullanılmıştır. “*Güzel bir şekilde meta‘landırın (erkek boşadığı kadına imkânları ölçüsünde bir muta‘ vermelidir).*” (Bakara Suresi, 2/236) ayetinde geçen meta‘ bu manadadır. Tefsirinde kelimenin açıklaması olarak sadece bu meta‘nın *mal* olduğunu açıklar.¹⁷⁵ Bunun naziri yine aynı surenin 241. ayetidir.

d- Demir, kurşun, kırmızı ve sarı bakır anlamında kullanılmıştır. Sadece Ra‘d Suresi 13/17 ayetini ele alır. Ayette geçen meta‘ kelimesinin bu anlamda olduğunu söyler. Tefsirinde

¹⁷⁰ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 154; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 301, 70; II, 318; III, 102. (ayet yerleri metinde geçtiği sıraya göre verilmiştir.)

¹⁷¹ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 154; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 413.

¹⁷² Mukâtil, *el-Eşbâh*, 154; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 351.

¹⁷³ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 154; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 373.

¹⁷⁴ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 155; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 416.

¹⁷⁵ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 155; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 125.

bunun alanını biraz daha genişleterek bunlara benzer maddeleri de bu kelimenin içine dâhil olduğunu söyler.¹⁷⁶

17- **Tevellâ:** Mukâtil b. Süleyman bu kelimenin dört şekilde tefsir edildiğini söyler. Ancak üçüncü maddeyi atlar ve üç manada açıklar. Bu hata muhakkikin bir hatası olabilir düşüncesiyle Ali Özek tarafından hazırlanan kitaba baktık, aynı eksiklik onda da mevcuttur.¹⁷⁷

a- Çekildi, gitti, ayrıldı manasında kullanılmıştır. Kasas Suresi 28/24, Naml Suresi 27/28 ve Tevbe Suresi 9/92 ayetlerinde geçen tevellâ kelimeleri bu manadadır. İki eserinde de aynı açıklamaları yapar.¹⁷⁸

b- Yüz çevirdi, kabul etmedi manasında kullanılmıştır. Maide Suresi 5/49, Nisa Suresi 4/80 ve Zariyat Suresi 51/54 ayetlerindeki tevelli kelimesini hep bu manada kullanmıştır.¹⁷⁹ Ancak “(Nuh kavmine dedi ki;) eğer imandan yüz çevirecek (tevellû) olursanız zaten ben sizden bir ücret istemedim” (Yunus Suresi, 10/72) ayeti *el-Eşbâh* eserinde direkt yüz çevirmek olarak açıklamış, tefsirinde ise bu manaya gelebilecek *isyan etmek* şeklinde açıklamıştır.¹⁸⁰

c- Hezimet manasında kullanılmıştır. Ele aldığı Enfal Suresi 8/15-16 ayetlerindeki “*ey iman edenler! Toplu halde küfredenlerle karşılaştığınızda onlara arkanızı dönüp hezimete uğramayın (felâ tevellühüm). Kim böyle bir günde hezimete uğrayıp kaçarsa(ve men yüvellihim)...*” tevelli kelimesini *el-Eşbâh* eserinde *hezimete uğrayıp kaçmak* şeklinde açıklarken tefsirinde hezimetten hiç bahsetmez.¹⁸¹ Geri kalan Ahzap Suresi 33/15 ve Tevbe Suresi 9/75 ayetlerini ise aynı şekilde açıklar.¹⁸²

18- **er-Ruh:** Beş manada tefsir edilir.

a- Rahmet manasındadır. Şu ayette olduğu gibi “*Onlara, Kendilerinden bir rahmet (rûh) ile korumuştur*” (Mücadele Suresi, 58/22). Tefsirinde de aynı şekilde *Allah’tan bir rahmet* olarak açıklamıştır.¹⁸³

¹⁷⁶ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 155; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 173.

¹⁷⁷ Mukâtil, *el-Eşbâh* (thk; Şehate), 160; Mukâtil, *el-Vücûh* (thk; Ali Özek), 63.

¹⁷⁸ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 159- 160; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 494, 472, 65.

¹⁷⁹ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 159- 160; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 305, 244; III, 280.

¹⁸⁰ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 159- 160; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 99.

¹⁸¹ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 159- 160; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 9.

¹⁸² Mukâtil, *el-Eşbâh*, 159- 160; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 39; II, 42.

¹⁸³ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 161; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 336.

b- Yedinci semada bulunan ve yüzü insan, bedeni melek suretinde bulunan melek manasındadır. “*O gün ki, ruh (yani yedinci semada bulunan yüzü insan, bedeni melek olan melek) ayakta duracaktır.*” (Nebe Suresi, 78/38) ayetindeki ruhtan kasıt budur. Tefsirinde buna ilaveten *bu meleğin yarısının ateşten yarısının kardan yaratıldığını* da açıklar.¹⁸⁴ Bunun naziri olan İsrâ Suresi 17/85 teki “*sana ruhtan soruyorlar*” ayetini de tefsirinde daha detaylı açıklar. *Bu meleğin arşın dışındaki mahlûkatın tümünden daha büyük olduğunu ve meleklerin bekçiliğini yaptığını, yüzünün de insan yüzüne benzediğini* anlatır.¹⁸⁵ Bu ayetleri açıklayış tarzı onun gaybî haberleri açıklamaya olan düşkünlüğünü gösteren delillerdendir. Kelimenin bu anlamını yaygın kabul görmüş anlamlarından değildir ancak kelimeye bu anlamın verilmesi sadece Mukâtil’e has bir yaklaşım değildir. İlk dönem rivayet tefsirlerinde de benzeri açıklamalara rastlamak mümkündür. Dehhâk ve Şâbî’ye göre ruh kelimesi ile Cebrail kastedilmiştir. Mücahid, A’meş, Ebu Salih’e göre buradaki ruh insan şeklinde olan ancak insan olmayan diğer varlıklardır. Katade ve Hasan Basrî’ye göre insanlar, İbn Abbas ve İbn Mes’ud’a göre Meleklerin yaratılış açısından en büyük olanıdır. İbn Abbas’tan gelen diğer bir rivayete göre ise insan ruhlarıdır.¹⁸⁶

c- Cebrail manasındadır. Bununla ilgili birbirine nazir olan beş ayeti verir. Bu ayetlerdeki ruh kelimesini her iki eserinde de Cebrail olarak açıklar. Bu ayetler; Nahl Suresi 16/102, Şu‘ara Suresi 26/193, Bakara suresi 2/87- 253, Meryem Suresi 19/17 ve Kadr Suresi 97/4.¹⁸⁷

d- Vahy manasındadır. “*Kullarından dilediğine emrinden vahy (rûh) ile meleklerine indiriyor.*” (Nahl Suresi, 16/2) ayetindeki ruh kelimesi bu manadadır. Bunun nazirleri Mü’min Suresi 40/15 ve Şûrâ Suresi 42/52 ayetleridir.¹⁸⁸

e- Hz. İsa kastedilmiştir. “*Meryem’e ilka ettiği kelimesidir ve O’ndan bir ruhtur.*” (Nisa Suresi, 4/171) ayeti bu manadadır.¹⁸⁹ Ancak bunun naziri olarak verdiği “*Sonra onu tesviye edip ona ruhundan üfürdü*” (Secde Suresi, 32/9) ayetindeki ruh kelimesinden kastedileni Hz.

¹⁸⁴ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 444.

¹⁸⁵ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 270.

¹⁸⁶ Ebu Fidâ İsmail İbn Kesîr, *Hadislerle Kur’an-ı Kerim Tefsiri*, (çev; Dr. Bekir Karlığa, Dr. Bedrettin Çetiner), Çağrı Yay, İstanbul, XV, 8265; Ebu Cafer Muhammed İbn Cerir et-Taberî, *Tefsîru’t-Taberî Câmiu’l-Beyân an Te’vîli’l-Kur’ân*, (thk; Abdullah bin Abdu’l Muhsin et-Turkî), Beyrut, ts, XXIV, 46-47.

¹⁸⁷ Bkz; Mukâtil, *el-Eşbâh*, 161; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 238, 464; I, 62; II, 309; III, 503.(Ayet yerleri metinde geçtiği sıraya göre verilmiştir.)

¹⁸⁸ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 161; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 213, III, 145, 183.

¹⁸⁹ Bkz; Mukâtil, *el-Eşbâh*, 162; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 273.

Âdem olarak açıklamıştır.¹⁹⁰ Burada Mukâtil başlıkta bir hata yapmıştır. Başlığın *insana ruhundan üfürmesi* manasında olması daha münasıptir.

19- er-Ravh: Bu kelimeye Şehate'nin baskısında yanlışlıkla başlık verilmemiştir.¹⁹¹ Mukâtil'in kitabına konu olan kelime sayısının aslında 186 iken 185 olarak algılanmasının sebebi de bu yanlışlıktır. Bu kelime Kur'an'da iki manada kullanılmıştır.

a- Rahat manasındadır. “Artık cennet rızkında rahatlık (*ravh*) ve reyhan...” (Vakıa Suresi, 56/89) ayeti bu manadadır, nazirinin olup olmadığından bahsetmez.¹⁹²

b- Rahmet manasındadır. “Allah'ın rahmetinden (*min ravhillâh*) ümit kesmeyin” (Yusuf Suresi, 12/87) ayeti böyledir.¹⁹³

20- **el- Ahzap:** Dört şekilde tefsir edilir.

a- Ümeyye Oğulları, Muğire Oğulları ve Ali b. Ebî Talha kastedilmiştir. “Kendilerine Kitap verdiklerimiz sana indirilene sevinirler. Fakat ahzaptan (yani Ümeyye Oğulları, Muğire Oğulları ve Ali b. Ebî Talha'dan; onların kâfirlerinden) onun bazısını inkâr edenler vardır.” (Ra'd Suresi, 13/36)¹⁹⁴ İbn Kesir'in tefsirinde bu kelime ‘inkâr eden Yahudi ve Hıristiyanlardır’ şeklinde açıklanmıştır.¹⁹⁵ Bunun naziri olan Hud Suresi 11/17 ayetinde geçen Ahzap kelimesini *el-Eşbâh* eserinde yine aynı isimlere dalalet ettiğini söylerken tefsirinde bu kişilerle beraber *İbn Abdullah el- Mahzûmî*'yi de zikreder.¹⁹⁶ Sâd Suresi 38/11 ayetindeki ahzap kelimesini de tefsirinde yine aynı şekilde açıklar.¹⁹⁷

b- Nastûrî ve Mar-Ya'kûbî Hıristiyanlar kastedilmiştir. Bununla ilgili sadece “Ahzap kendi aralarında (dinde; Hıristiyanlıkta) ihtilaf ettiler” (Meryem Suresi, 19/37) ayetini ele alır. *El-Eşbâh* eserinde bu konuda şu açıklamaları yapar ‘Bu sebeple İsa (a.s.) hakkında gruplara ayrıldılar. Nastûrîiler, “İsa Allah'ın oğludur” derken; Mar-Ya'kûbîler “Allah Mesih'in bizzat kendisidir” dediler. Melkânîler de “Allah için üçlüsüdür” diye ilahların ilkinin Allah, ikincisinin İsa, üçüncüsünün ise Meryem olduğunu söylediler. Tefsirinde de bu

¹⁹⁰ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 162; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 27.

¹⁹¹ Bkz; Mukâtil, *el-Eşbâh*, 162.

¹⁹² Mukâtil, *el-Eşbâh*, 162; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 319.

¹⁹³ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 162; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 161.

¹⁹⁴ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 163; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 179.

¹⁹⁵ İbn Kesir, *Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, (çev; Dr. Bekir Karlığa, Dr. Bedrettin Çetiner), Çağrı Yay, İstanbul, t.s, VIII, 4256.

¹⁹⁶ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 163; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 113.

¹⁹⁷ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 114.

Hıristiyanların hangileri olduğunu açıklamaz.¹⁹⁸ Diğer tefsirlerde de Hıristiyanların kendi aralarında ihtilafa düştüklerinden bahsedilir ancak bu grupların kimler olduğu buradaki gibi açıklanmaz.¹⁹⁹

c- Nuh, Âd, Semud kavimlerinden Şuayb ve Firavun kavimlerine kadar olan kavimler kastedilmiştir. Bununla ilgili Sâd Suresi 38/12- 13 ile Mü'min Suresi 40/30- 31 ayetlerini ele alır. Bizzat ayetin kendisinde ahzap kelimesinin bu söz geçen *eski kavimler* olduğu açıklanır. Tefsirinde ve *el-Eşbâh* eserinin Ali Özek tahkikinde bunun haricinde önemli bir açıklamaya rastlayamadık.²⁰⁰

d- Ahzap lafzı ile bazı Arap kabilelerinin başında bulunan Ebû Süfyan ve Yahudiler –ki bunlar Hendek günü Nebi (a.s) karşı hizip oluşturan üç mevkide savaştılar- kastedilmiştir. Bununla ilgili Ahzap Suresi 33/10 ve 20 ayetlerini örnek olarak verir. Ahzap Suresi 33/10 ayetinde bizzat hizp kelimesi geçmez ancak Hendek Savaşı'nı anlattığından o ayeti de ele alır. 20. ayette geçen hizp manasını da madde başlığına uygun olarak açıklar.²⁰¹

21- **el-Vahy:** Beş şekilde tefsir edilir.

a- Cebrail'in Allah'tan nebilere indirdiği vahy olarak açıklamıştır. Nisa Suresi 4/163 ve En'am Suresi 6/19 ayetlerinde geçen vahy kelimesini tefsirinde de bu manada açıklamıştır.²⁰²

b- İlham olarak açıklamıştır. "*Hani havarilere ilham (vahy) etmişim. 'Bana ve Benim Resulüme iman edin' diye...*" (Maide Suresi, 5/111) ayeti buna örnektir. Tefsirinde de hem bu ayeti hem de buna nazir olarak verdiği Nahl Suresi 16/68 ayetini bu manada açıklamıştır.²⁰³

c- Yazılı şey olarak açıklamıştır. Sadece "*(Zekeriyya) onlara tesbih etmelerini söyleyen bir yazı yazdı (vahyetti)*" (Meryem Suresi 19/11) ayetini ele almıştır. Tefsirinde de söz konusu kelimeyi *eliyle yazı yazdı ki, o da vahydir* şeklinde açıklamıştır.²⁰⁴

d- Emr olarak açıklamıştır. "*Her semaya kendi işini emretti (vah-yetti).*"(Fussilet Suresi, 41/12) ayetindeki vahy kelimesini tefsirinde de aynı şekilde *emr* olarak açıklamıştır.²⁰⁵ Ancak

¹⁹⁸ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 163; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 313.

¹⁹⁹ İbn Kesir, *a.g.e.*, X, 5140; et-Taberi, *a.g.e.*, XV, 541.

²⁰⁰ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 163- 164; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 114, 148.

²⁰¹ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 164; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 37, 41.

²⁰² Mukâtil, *el-Eşbâh*, 168; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 271, 340.

²⁰³ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 331; II, 229.

²⁰⁴ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 169; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 308.

²⁰⁵ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 169; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 162.

el-Eşbâh eserinde bunun nazirleri olarak verdiği En'am Suresi 6/112 ve 121 ayetlerinde geçen vahy kelimesini tefsirinde açıklama gereği hissetmemiştir.²⁰⁶

e- Söz olarak açıklamıştır. Şu ayette olduğu gibi “*Çünkü Rabbin ona vahyetmiştir.*” (Zilzal Suresi, 99/5) ayetteki vahy kelimesi için tefsirinde özel bir açıklama yapmamıştır.²⁰⁷

22- **el-Cebbar:** Dört manada tefsir edilir.

a- Kahredici güce sahip olan, İsteddiği her şeyi yerine getirebilen –ki O Allah Teâlâ’dır- manasındadır. “*Allah Azizdir, Cebbardır*” (Haşr Suresi, 59/23) ve “*(Ey Nebi) Sen onların üzerinde bir cebbar değilsin*” (Kâf Suresi, 50/45) ayetlerinde geçen cebbar kelimesini her iki eserinde de dâhil olduğu manaya uygun olarak açıklamıştır.²⁰⁸

b- -Yaratılmışlar için- haksız yere öldüren manasındadır. “*Yakaladığınız zaman da cebbarlar olarak mı yakalarsınız.*” (Şu‘arâ Suresi, 26/130) ayetindeki cebbar kelimesinin anlamı böyledir. Her iki eserinde de *zorbaların yaptığı gibi yakalayıp haksız yere mi öldürürsünüz* şeklinde açıklamıştır.²⁰⁹ Bu ayetin naziri olan Kasas Suresi 28/19 ve Mü’min Suresi 40/35 ayetlerinde geçen cebbar da bu manadadır.²¹⁰

c- Allah’a ibadeti kendine yediremeyip büyüklenen manasındadır. *Yahya (a.s) hakkındaki “cebbar ve isyankâr değildir”* (Meryem Suresi, 19/14) ve İsa a.s hakkındaki “*Beni bir cebbar ve şakî kılmadı*” (Meryem Suresi, 19/32) ayetlerdeki cebbar kelimesi *Allah’a ibadeti kendine yedirmeyip büyüklenen* manasındadır.²¹¹

d- Uzun, büyük ve güçlü manasındadır. “*Orada boylu-poslu, iri-yarı, güçlü (cebbar) bir kavim var.*” (Maide Suresi, 5/22) ayetini buna örnek verir. Tefsirinde de cebbar kelimesinin özellikle güçlü manasına vurgu yaparak *acımasızca öldüren bir kavim var ki, onlardan biri tek başına bizden bir topluluğu öldürecek kadar güçlü bir kavimdir* açıklamasını yapar.²¹²

23- **el-Lağv:** Kur’an’da üç vecihle kullanılır.

²⁰⁶Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 366, 368.

²⁰⁷Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 507.

²⁰⁸Mukâtil, *el-Eşbâh*, 170; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 345, 274.

²⁰⁹Mukâtil, *el-Eşbâh*, 170; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 459.

²¹⁰Mukâtil, *el-Eşbâh*, 170; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 459, 492.

²¹¹Mukâtil, *el-Eşbâh*, 170; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 308, 312.

²¹² Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 292.

a- Doğru olduğu kanaatiyle dünyevi hususlara ilişkin yapılan, fakat doğru çıkmayan yemin demektir. “Allah sizi yeminlerinizdeki doğru kanaatiyle yaptığınız yeminlerdeki yanılığdan (lağvden) dolayı muaheze etmez.” (Bakara Suresi, 2/225) ayetindeki kullanım böyledir. Tefsirinde de benzer bir açıklama yaparak yeminde lağvın ne olduğunu açıklar; ‘yalan kastı bulunmadan doğru zannedilerek yemin edilip de hakikate aykırı çıkan yemindir ki, Allah bundan dolayı kişiyi sorumlu tutmaz. Kefaret gerektirmez. İşte yemin-i lağv budur.’²¹³

b- Batıl manasında kullanılmıştır. “Onlar batıldan (lağvden) yüz çevirirler.” (Mü’minûn Suresi, 23/3) ayeti böyledir. Ayetteki lağv kelimesini tefsirinde ‘Mekke kâfirlerinden işittikleri sövmeler ve rahatsızlık verici sözler’ olarak açıklamıştır.²¹⁴ Lağv kelimesinin bu manaya geldiği “Bu Kur’an’ı dinlemeyin ve o okunurken lağv edin.” (Fussilet Suresi, 41/26) ayetini *el-Eşbâh*’ta ‘yani Kur’an hakkında batıl sözler söyleyerek ve aslı olmayan yalan haberler yayarak konuşun’ şeklinde; tefsirinde de ‘şiiirler okuyun, çeşitli sözler söyleyin’ şeklinde açıklamıştır.²¹⁵

c- İçki içenlerin –dünyada olduğu gibi- ahrette yemin etmeyecekleri manasında kullanılmıştır. Kelimenin bu manaya geldiği Meryem Suresi 19/62 ve Tûr Suresi 52/23 ayetlerini ele alır. İki ayetteki söz konusu kelime için dâhil olduğu maddeye uygun açıklamayı yapar.²¹⁶

24- **el-Hakk:** Kur’an’da on bir farklı anlamda kullanılmaktadır.

a- Allah ve Allah’ın birliği kastedilmiştir. “Birbirine Allah’ı ve O’nun birliğini (hakkı) tavsiye edenler...” (Asr Suresi, 103/3) ayetinde olduğu gibi.²¹⁷ Bu ayetin naziri Mü’minûn Suresi 23/71 ayetidir.

b- Kur’an kastedilmiştir. “Ne zaman ki onlara hakk geldi.” (Zuhruf Suresi, 43/29) ayetindeki hakk kelimesinin manasının her ki eserinde de *Kur’an* olduğunu söyler.²¹⁸ Hakkın

²¹³ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 172; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 119.

²¹⁴ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 597.

²¹⁵ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 172; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 165.

²¹⁶ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 172; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 318; III, 284.

²¹⁷ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 175; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 514.

²¹⁸ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 175; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 189.

Kur'an manasına geldiği ayetlere örnek olarak da şu ayetleri verir: Kâf Suresi 50/5, Kasas Suresi 28/48. İki eserinde de bu ayetlerdeki hakk kelimesini *Kur'an* olarak açıklamıştır.²¹⁹

c- İslam kastedilmiştir. “*De ki: İslam (Hakk) geldi, batıl zail oldu.*” (İsra Suresi, 17/81) Bunun nazirleri Enfal Suresi 8/8 ve Naml Suresi 27/79.²²⁰

d- Adalet kastedilmiştir. “*Ey Rabbimiz, bizimle kavmimiz arasını adaletle (hakk ile) ayır.*” (A‘raf Suresi, 7/89).²²¹

e- Tevhid kastedilmiştir. Şu ayetlerde olduğu gibi, “*Hayır, tevhid (hakk) ile gelmiş ve gönderilenleri tasdik etmiştir.*” (Saffat Suresi, 37/37), “*...Bilakis onlara tevhid (hakk) ile geldi.*” (Mü’minûn Suresi, 23/70), “*O vakit tevhidin (hakkın) muhakkak Allah’a ait olduğunu bilecekler.*” (Kasas Suresi, 28/75) ve “*Yahut tevhidi (hakkı) yalanlayanlar.*” (Ankebût Suresi 29/68)²²²

f- Doğru/gerçek anlamı kastedilmiştir. “*Allah’ın va’di gerçektir/doğrudur (haktır).*” (Yunus Suresi, 10/4) Bunun nazirleri En‘am Suresi 8/73 ve Yunus Suresi 10/53 suresindedir. Tefsirinde de aynı şekilde açıklamaları yapmıştır.²²³

g- Vacip olmak/gerekli olmak anlamı kastedilmiştir. “*İşte böylece Rabbinin kelimesi vacip oldu (hakk oldu).*” (Mü’min Suresi, 40/6)²²⁴ Bunun bir benzeri de Secde Suresi 32/13 ve Ahkaf Suresi 46/18 ayetlerinde geçmektedir.

h- Bizatihi hakk yani batıl olmayan anlamı kastedilmiştir. “*Bu böyledir. Çünkü Allah hakk’tır. Onu bırakıp çağırdıkları batıldır.*” (Hacc Suresi, 22/62)²²⁵

i- Borç/borçlu anlamı kastedilmiştir. Şu ayette olduğu gibi “*Üzerinde borç (hakk) olan yazdırsın.*” (Bakara Suresi, 2/282)²²⁶

j- Daha layık anlamı kastedilmiştir. “*Hâlbuki biz krallığa daha layığız (ehakk).*” (Bakara Suresi, 2/247) ayetindeki kullanım böyledir. Bu ayetin nazirleri En‘am Suresi 8/81, Yunus

²¹⁹ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 175; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 268; II, 499.

²²⁰ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 175; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 269, 6, 485.

²²¹ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 176; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 403.

²²² Mukâtil, *el-Eşbâh*, 176; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 98; II, 400, 505, 525.

²²³ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 176; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 81, 95; I, 354.

²²⁴ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 177; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 143, 28, 224.

²²⁵ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 177; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 388.

²²⁶ Bkz; Mukâtil, *el-Eşbâh*, 177; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 150.

Suresi 10/35, Tevbe Suresi 9/ 13, 62 ayetleridir. Tefsirinde de bu ayetlerde geçen hakk kelimesini *daha layık* olarak açıklamıştır.²²⁷

k- Pay anlamı kastedilmiştir. “*Onların mallarında malum farz (hakk) olan bir pay vardır.*” (Me‘aric Suresi, 70/24)²²⁸

25- **el-Firâr:** Kur’an’da dört farklı manada kullanılmıştır.

a- Kaçmak anlamına gelmektedir. “*De ki: eğer ölümden ya da öldürülmekten kaçırıyorsanız (in ferartüm)...*” (Ahzap Suresi, 33/16) ayetindeki kullanım buna örnektir. Bunun naziri Şu‘arâ Suresi 26/21 ayetidir. Her iki ayette de kelimenin akla gelen ilk manası kaçmak olduğundan kelimeye özel bir açıklama getirmemiştir.²²⁹

b- Hoşlanmama anlamına gelmektedir. “*De ki kendisinden hoşlanmadığınız (tefirrûne) ölüm, şüphesiz gelip sizi bulacaktır.*” (Cuma Suresi, 62/8)²³⁰ Kur’an’da bu anlamda başka kullanımların olup olmadığından bahsetmez.

c- İltifat etmemek, aldirmamak anlamına gelmektedir. Bununla da ilgili sadece tek ayeti ele alır. İki eserinde de aynı şekilde açıklar. “*Kişinin kardeşinden iltifat etmeyeceği/ aldirmayacağı (yefirru) gün...*” (Abese Suresi, 80/34)²³¹

d- Uzaklaşmak anlamına gelmektedir. “*Fakat benim davetim onların uzaklaşmalarından (firâran) başka şeyleri artırmadı.*” (Nuh Suresi, 71/6) ayeti buna örnektir.²³²

26- **es-Sebîl:** Kur’an’da on üç vechi vardır.

a. Allah’a itaat uğrunda manasındadır. “*Mallarını Allah’a itaat uğrunda (fi sebilillah) infak edenlerin misali...*” (Bakara Suresi, 2/261) ayeti buna örnektir. Bunun nazirleri yine aynı surenin 195’inci ayeti ile Nisa Suresi 4/76 ayetidir.²³³

b. İmkân bulmak/ulaşabilmek manasındadır. Şu ayette olduğu gibi “*ulaşabileceklerin haccedebilecek gücü olanların, O evi haccetmesi Allah’ın insanlar üzerindeki bir hakkıdır.*” (Âli İmrân Suresi, 3/97) tefsirinde bizzat sebil kelimesiyle ilgili bir açıklama yapmaz.²³⁴

²²⁷ Bkz; Mukâtil, *el-Eşbâh*, 178; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 357; II, 92, 38, 55.

²²⁸ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 178; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 399.

²²⁹ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 184; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 40; II, 447.

²³⁰ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 184; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 361.

²³¹ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 184; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 455.

²³² Mukâtil, *el-Eşbâh*, 184; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 402.

²³³ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 185; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 141, 102, 242.

c. Çıkış manasındadır. “...Artık onlar bir çıkış (sebil) bulmaya güç yetiremezler” (İsra Suresi, 17/48) ve “Ölüm onları alıncaya veya Allah onlara bir hapisten çıkış (sebil) kılıncaya kadar...” (Nisa Suresi, 4/15) ayetlerinde söz konusu kelime bu manadadır.²³⁵

d. Gidişat/ adet manasındadır. “Zinaya yaklaşmayın. O gerçekten bir hayâsızlıktır, kötü bir gidişattır (sebildir)” (İsra Suresi, 17/32) ayetindeki kullanım böyledir.²³⁶ Bunun naziri Nisa Suresi 4/22 ayetindedir.

e. Bahane manasındadır. “Serkeşliklerinden endişe ettiğiniz kadınlara öğüt verin. Eğer size itaat ederlerse artık aleyhlerine bir bahane (sebil) aramayın.” (Nisa Suresi, 4/ 34) bu ayeti iki eserinde de aynı şekilde açıklar, ayetin naziri olup olmadığından da bahsetmez.²³⁷

f. Din manasındadır. “Rabbinin dinine (sebine) hikmetle davet et.” (Nahl Suresi, 16/125) Tefsirinde dinden kastedilenin İslam dini olduğunu da açıklar. Nisa Suresi 4/115 ve 150 ayetleri de bunun nazirleridir.²³⁸

g. Huda manasındadır. Şu ayette olduğu gibi “Her kimi Allah delalete düşürürse, artık ona bir hüdaya iletecek yol (sebil) yoktur.” (Şûrâ Suresi, 42/46) Bunun naziri Nisa Suresi 4/88 ayetidir.²³⁹

h. Delil manasındadır. Sadece Nisa Suresi 4/141 ayetini verir. Ayette geçen sebil kelimesini iki eserinde de hüccet/delil olarak açıklar.²⁴⁰

i. Yol manasındadır. Şu ayetlerde olduğu gibi “Hiçbir çareye gücü yetmeyen, Medine’ye giden yolu bilmeyen (sebil bulamayan) erkeklerden, kadın ve çocuklardan zayıf olanlar müstesna” (Nisa Suresi, 4/98), “Ola ki Rabbim beni Medyen’e götüren yoldan (sevâe’s-sebil’den)” (Kasas Suresi, 28/22) ayetlerindeki sebil bu manadadır.²⁴¹

j. Hidayet yolu manasındadır. “İşte bunlar mekânları daha şerli ve yolun hidayete iletenden (sevâ’i-sebil’den) daha çok sapmış kimselerdir” (Maide Suresi, 5/60) tefsirinde

²³⁴ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 185; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 183; el-Eşbâh kitabının Ali Özek baskısı olan *el-Vücûh* eserinde ise bu madde *mahreç/çıkış* olarak geçmektedir. Ancak bu seferde bu maddeyi üçüncü maddeye dâhil etmiş olur ki, böylece sebil kelimesini on iki anlamda açıklamıştır. Bkz; Mukâtil, *el-Vücûh* (thk; Ali Özek), 80.

²³⁵ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 186; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 48; I, 230.

²³⁶ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 186; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 256.

²³⁷ Bkz; Mukâtil, *el-Eşbâh*, 186; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 228.

²³⁸ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 186; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 244; I, 257, 267.

²³⁹ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 187; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 182; I, 246.

²⁴⁰ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 187; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 265.

²⁴¹ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 187; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 252; II, 493.

'yani bunlar mü'ninlere göre doğru yolu tutturamamış kimselerdir' şeklinde açıklar.²⁴² Bunun naziri "yolun hidayete ileteninden (sevâ'i-sebil'den) sapmış" (Maide Suresi, 5/77) ayetidir.²⁴³

k. Düşmanlık manasındadır. Sadece "Kim de zulme uğradıktan sonra intikamını alırsa artık onlar aleyhine düşmanlık (sebil) yoktur." (Şura Suresi, 42/41) ayetine yer verir. İki eserinde de *düşmanlık* olarak açıklar.²⁴⁴

l. Allah'a itaat manasındadır. Şu ayetlerde olduğu gibi "Ancak Rabbine itaati (sebili) seçen kimseler olmanızı diliyorum" (Furkan Suresi, 25/57), "Doğrusu bu bir zikirdi. Artık dileyen Rabbine sebil edinir (yani O'na itaat yolunu seçer)" (Müzzemmil Suresi, 73/19)²⁴⁵

m. Millet manasındadır. (Milletten kastedilen din ve şerattir.) "De ki bu benim milletimdir (sebilî)" (Yusuf Suresi, 12/108) tefsirinde bu kelimeyi 'sünnetim' olarak açıklamaktır.²⁴⁶

27- ez-Zubur: Beş şekilde tefsir edilir.

a- Geçmiş ümmetlere ait hadiseler ve onların kitaplarda yazılı olan işleri anlamındadır. "Apaçık deliler, onlardan önceki kitapların haberleri ve nasihatler (zubur) ve nurlu kitap ile..." (Âli İmrân Suresi, 3/184)²⁴⁷ Kelimenin bu manada kullanıldığı ayetler Fadır Suresi 35/25 ve Nahl Suresi 16/43-44'dir.

b- İlahi kitaplar anlamındadır. "Evvelkilerin kitaplarında (zuburunda) vardır." (Şu'arâ Suresi, 26/196).²⁴⁸ Bunun naziri olan "And olsun biz zikrin ardında ilahi kitapların tamamında (Zebur'da) yazdık" (Enbiya Suresi, 21/105) ayetteki söz konusu kelimeyi tefsirinde açıklarken burada geçen ilahi kitapları Kur'an'dan önce önceki kitaplar olduğuna dikkat çekerek 'Tevrat, İncil ve Zebur' olduğunu söyler.²⁴⁹

c- Levh-i Mahfuz anlamındadır. "İşledikleri her şey o Levh-i Mahfuz'da (zuburda)'dır." Tefsirinde de 'geçmiş ümmetlerin yaptıkları her şey Levh-i Mahfuz'dadır' şeklinde kelimeyi

²⁴² Mukâtil, *el-Eşbâh*, 187; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 309.

²⁴³ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 187; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 315.

²⁴⁴ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 188; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 181.

²⁴⁵ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 188; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 440; III, 411.

²⁴⁶ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 165. (Bunu farklılıktan saymamızın nedeni, *el-Eşbâh*'taki millet açıklaması ile tefsirindeki sünnet açıklamasının din manasını çağırıştırmamasındadır.)

²⁴⁷ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 199; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 207.

²⁴⁸ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 199; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 464.

²⁴⁹ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 199; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 372.

aynı anlamda açıklamıştır.²⁵⁰ Bu ayetin naziri olarak her hangi bir ayet vermemiştir. Bununla beraber nazirinin olmadığını da söylememiştir.

d- Kütleler/parçalar anlamındadır. “*Bana demir kütleleri (zuberi) getirin*” (Kehf Suresi, 18/96) ve “*Ama insanlar işlerini kendi aralarında parça parça (zubur) ettiler*” (Mü’minûn Suresi, 23/53) ayetleri bu manadadır.²⁵¹

e- Hz. Davud’a verilen kitap manasındadır. “*Davud’a da Zebur’u verdik*” (Nisa Suresi, 4/163) ayeti böyledir. Ayetteki kastedilen mana açık olduğu için tefsirinde tekrardan kelimeyi açıklamamıştır.²⁵²

28- **el-Arz:** Mukâtil b. Süleyman bu kelimenin yedi vücûhu olduğunu söyler. Her bir vecih için verdiği örneklerdeki açıklamaları da tefsirindeki açıklamalarla paraleldir.

a- Cennet arzı: “*Bizi cennet arzına varis kıldı*” (Zümer Suresi, 39/74) ayeti böyledir.²⁵³ Enbiya Suresi 21/105 ayeti de arz kelimesinin bu manaya geldiği başka bir ayettir.

b- Özellikle Şam toprakları (Ürdün ve Filistin): Şu ayette olduğu gibi “*Ve o zaafa uğratılmış kavmi varis kıldık, Ürdün ve Filistin’in doğularına...*” (A’raf Suresi, 7/137). Ayetteki arz kelimesini tefsirinde sadece Ürdün ve Filistin olarak açıklama yapmakla kalmaz. Bu bölgenin *mukaddes topraklar* olduğunu da söyler.²⁵⁴ Enbiya Suresi 21/71 ayeti de bunun naziridir.

c- Medine toprakları: Ankebut Suresi 29/56, Nisa Suresi 4/97 ayetlerini bu manada açıklamıştır.²⁵⁵

d- Mekke toprakları anlamındadır. “*Ya da bizim Mekke topraklarına gelip de onu etrafından eksilttiğimizi görmüyorlar mı?*” (Ra’d Suresi, 13/41) ayeti böyledir. Arz kelimesinin Mekke toprakları anlamına geldiği diğer ayetler ise Nisa Suresi 4/97, Enbiya Suresi 21/44’tür.²⁵⁶

²⁵⁰ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 200; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III 302.

²⁵¹ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 200; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 301, 398.

²⁵² Mukâtil, *el-Eşbâh*, 200; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 271.

²⁵³ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 201; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 140.

²⁵⁴ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 201; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 412.

²⁵⁵ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 201, 202; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 523; I, 252.

²⁵⁶ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 203; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 80; I, 252; II, 360.

e- Mısır toprakları anlamına gelir. Özellikle Yusuf Suresinde bu anlama gelen arz kelimesi çoktur. Yusuf Suresi 12/21-55-80, Kasas Suresi 28/4-5-6 buna örnektir.²⁵⁷

f- Müslümanların toprakları anlamındadır. “Doğrusu Ye’cûc ve Me’cûc bu Müslümanların topraklarında müfsitlik ediyorlar” (Kehf Suresi, 18/94). *el-Eşbâh* kitabının Ali Özek tahkikinde *Müslümanların toprakları* olarak değil, *Araplara özel topraklar* olarak geçmektedir.²⁵⁸ Ancak ayet açıklamasını verirken Arap topraklarının İslam toprakları olduğunu zikreder

g- Yeryüzünün tamamı anlamındadır. “O yeryüzünün tamamında hareket eden hiçbir hayvan ve iki kanadıyla uçan hiçbir kuş yoktur ki...” (En’am Suresi, 6/38), “Eğer arzdaki (yani yeryüzünün tamamındaki) ağaçlar kalem olsa...” (Lokman Suresi, 31/27)²⁵⁹

29- **el-Kerîm:** Altı vechi vardır.

a- Güzel anlamında kullanılmıştır. “Doğrusu bana güzel (kerim) bir mektup geldi.” (Neml Suresi, 27/29) ayetinde olduğu gibi. Bunun naziri de Nisa Suresi 4/31 ayetidir.²⁶⁰

b- Mevki ve makamı dolayısıyla Allah indinde üstün anlamında kullanılmıştır. “Şüphesiz ki o Rabbinin katında değerli (kerim) bir Resulün sözüdür.” (Tekvir Suresi, 81/19) tefsirinde bu kelime kerim resulden kastedilenin *Allah katında değerli olan Cebrail (a.s)* olduğunu söyler.²⁶¹ Bunun naziri olan “Şüphesiz ki O kerim bir Resulün sözüdür” ayetindeki kerim Resul kelimesini *Cebrail (a.s)* olarak açıklamıştır.²⁶² Kelimenin bu manada kullanıldığı diğer bir ayet de “Şüphesiz ki Allah yanında mevki itibariyle en değerli (kerim) olanınız en fazla takvalı olanınızdır” (Hucurât Suresi, 49/13). Tefsirinde bu ayetteki takvalı olan kişinin Hz. *Bilal* olduğunu söylemiştir.²⁶³

c- Kendini üstün ve değerli anlamında kullanılmıştır. “Tat bakalım, çünkü sen aziz, kendini üstün ve değerli sayan kimsesin (kerimsin).” (Duhan Suresi, 44/49)²⁶⁴ Kerim kelimesinin bu manada kullanıldığı başka örnek vermediği gibi nazirinin olmadığını da söylemez.

²⁵⁷ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 203; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 144, 154, 160, 488, 489.

²⁵⁸ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 203; Mukâtil, *el-Vücûh*, (thk; Ali Özek),

²⁵⁹ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 204; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 345; III, 23.

²⁶⁰ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 205; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 474; I, 225.

²⁶¹ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 205; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 456.

²⁶² Mukâtil, *el-Eşbâh*, 206; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 395.

²⁶³ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 206; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 264.

²⁶⁴ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 206; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 208.

d- Müslümanlar anlamında kullanılmıştır. “*Müslüman (kiram) yazıcılar vardır.*” (İnfitar Suresi, 82/11)²⁶⁵ Başka bir ayete de yer vermez. Mukâtil insanlar için kullanılan bir sıfatı melekler için kullanmış ancak yaygın kabul görmemiştir. Bu ayetteki kiram kelimesi diğer tefsirlerde ‘*şerefli yazıcılar*’ olarak açıklanırken.²⁶⁶ İbn Kesir bu kelimenin burada kullanılma sebebini de açıklar; ‘*emaneti edâ etmekte veya itâatımıza zorlanmakta katımızda değerli olan yazıcılar. Çünkü kerîm kişi hâin olamaz*’.²⁶⁷

e- Tebarek ve Teâlâ Rabb, kusurları bağışlamak anlamında kullanılmıştır. “*Kusurları bağışlayan (Kerim), arşın rabbidir.*” (Mü’minûn suresi, 23/116), “*Şüphesiz Rabbinim ğanidir, kusurları bağışlayandır (Kerimdir).*” (Neml Suresi, 27/40) ve “*O kusurları bağışlayan (Kerim) Rabbine karşı seni aldatan nedir?*” (İnfitar Suresi, 82/6) ayetleri böyledir. Tefsirinde bu üç ayetteki kerim kelimelerini tefsirinde açıklamamıştır.²⁶⁸

f- Faziletli-üstün anlamında kullanılmıştır. “*İblis dedi ki- ‘şu benden üstün (kerim) tuttuğuna...*” (İsra Suresi, 17/62) ayeti böyledir. Bunun nazirleri İsra Suresi 17/70 ve Fecr Suresi 89/15 ayetleridir.²⁶⁹

30- **Medd:** Kelimesini Kur’an’da beş farklı anlamda kullanılmıştır.

a- Nemüddühüm ibaresi; götürmek, sürüklemek anlamında kullanılmıştır: Bakara Suresi 2/15, A‘raf Suresi 7/202 ayetlerinde geçen nemüddühüm kelimesi bu manadadır.²⁷⁰

b- Nemüddühüm ibaresi; onlara vermek, onlara ihsan etmek anlamında kullanılmıştır. Mü’minûn Suresi 23/55, Nuh Suresi 71/12, İsra Suresi 17/6, Âli İmrân Suresi 3/124, Enfal Suresi 8/9. Bu ayetlerden sadece ilkinde geçen nemüddühüm kelimesi için tefsirinde de açıklama yapmıştır. Diğer ayetlerde söz konusu kelime için özel bir açıklama yapmadığı gibi, bunun tersini gösterecek bir açıklaması da yoktur.²⁷¹

c- Medd kelimesi kesintisiz sürekli anlamında kullanılmıştır. “*Daimi (memdud) gölge...*” (Vakıa Suresi, 56/30) ayetindeki kullanım böyledir. Tefsirinde bu gölgenin ‘*zeval bulmayan,*

²⁶⁵ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 206; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 459.

²⁶⁶ Fahrettin Razi, *Mefâtihu’l-Gayb*, Akçağ yay, XXII, 251-252; Vehbe Zuhayli, *Tefsîru’l-Mümin*, Risale Yayınları, XV, 398; Cerir et-Taberi, *Câmiu’l-Beyân*, XXIV, 181.

²⁶⁷ İbn Kesîr, *Hadislerle Kur’an-ı Kerim Tefsiri*, XV, 8343.

²⁶⁸ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 206; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 406, 476; III, 458.

²⁶⁹ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 206; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 264, 266; III, 483.

²⁷⁰ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 220; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 34, 431.

²⁷¹ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 220; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 399; III, 402; II, 250; I, 190; II, 6.

*dünyadaki gibi gölgeleri kaybolmayan ve güneşi de olmayan' bir gölge olduğunu açıklamıştır.*²⁷²

d- Yaymak anlamında kullanılmıştır. Furkan Suresi 25/45, Ra'd Suresi 13/3. Hicr Suresi 1519 ayetlerindeki kelime bu manadadır. Hicr Suresi 15/19 ayetindeki "Arzı da medettik" ayetini *el-Eşbâh* eserinde 'Ka'be'nin altından yayıp döşedik' şeklinde açıklamıştır. Tefsirinde de bunun nasıl olduğunu 'Yani yeryüzünü Ka'be'nin altından itibaren yayıp döşedi. Ka'be'den 2000 yıl sonra yeri, boyunu ve enini 500'er yıllık bir mesafe olarak yayıp döşedi' şeklinde açıklamıştır.²⁷³

e- Müddet lafzı düzlemek, dümdüz edilmek anlamında kullanılmıştır. Şu ayette olduğu gibi "Arz meddedildiği..." (İnşikak Suresi, 84/3). Mukâtil genelde *el-Eşbâh* eserinde kısa açıklamalar yapıp tefsirinde detaylı açıklamalar yapar. Ancak bu sefer tefsirinde 'alabilirdiğine uzatıldığı zaman' şekilde kelimenin açıklamasını yapmış, *el-Eşbâh* eserinde ise 'dümdüz edilip de üstünde bulunanlar içine girdiği' şeklinde açıklamıştır.²⁷⁴

31- **Ke'en:** Kur'an'da sadece, sanki gibi manasında kullanılmaktadır. Buna delil olarak da Nisa Suresi 4/73, Yunus Suresi 10/27 ayetlerini verir. Tefsirinde de bu ayetlerde geçen ke'en kelimesi için özel bir açıklama yapmaz.²⁷⁵ *el-Eşbâh* eseri ile tefsirinde birbiriyle uyum içinde olduğundan bu kavramı bu başlık altına koyduk ancak bu kelimeyle ilgili Mukâtil'in ya da müstensih'in bir hata yaptığı düşünüyoruz. Mukâtil'den kaynaklanan bir hata olduğunu zikretmemizin sebebi, *el-Vücûh ve'n Nezâir* edebiyatı tek manaya gelen kelimeleri değil birden fazla manaya gelen kelimeleri araştıran bir ilim olmasındandır. Hatanın müstensih'ten kaynaklandığını düşünmemizi sağlayan sebep ise bu eserin Ali Özek tarafından tahkik edilen baskısında böyle bir maddenin olmamasıdır.²⁷⁶

Özetle Mukâtil b. Süleyman *el-Eşbâh* eserinde ele aldığı 186 kelimenin 153 tanesi de tefsiriyle paralel açıklamalar yapmıştır. Burada yer verdiğimiz kelimelerle maksadın hâsıl olacağını düşündüğümüzden benzer olan diğer kelimelere yer vermedik. Bu kelimelerin ardında iki eser arasında farklı şekilde açıklamaların yapıldığı kavramlara geçebiliriz.

²⁷² Mukâtil, *el-Eşbâh*,220; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 314.

²⁷³ Mukâtil, *el-Eşbâh*,220; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 200.

²⁷⁴ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 220; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 464.

²⁷⁵ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 250; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 241; II, 90.

²⁷⁶ Bkz; Mukâtil, *el-Vücûh* (thk; Ali Özek), 250.

2. İKİ ESER ARASINDA FARKLILIK OLAN KAVRAMLAR

2.1. Dâhil Olduğu Vücûh Yönünden Farklı Olan Kavramlar

Bu başlık altında Mukâtil'in kelimeleri açıklarken birbirine nazir olarak verdiği ayetlerden birini/birkaçını tefsirinde başka anlama gelen ayetlere nazir olarak verdiği kavramlar yer almaktadır. Bu gruba dâhil olan 16 tane kelimedenden bahsedebiliriz. Bu 16 kelimeyi farklı kılan ise bu maddeler içindeki 20 ayetin tefsirinde *el-Eşbâh* eserindekinden farklı şekilde açıklanmasındandır.

1- **es-Seva'**: Kelimesi altı farklı şekilde tefsir edilir. Kelimeyle ilgili tefsirinde fazladan açıklamalar olmakla beraber birbirine zıt düşebilecek sadece bir ayetteki açıklamaya dek geldik.

a- Adil/Adaletli manasındadır. *“Bizimle sizin aranızda adil (sevâ') olan kelimeye gelin”* (Ali İmrân Suresi, 3/64) ayetindeki sevâ' bu manadadır. Tefsirinde de bu kelimeyi *adalet* olarak açıklar, bununla da yetinmeyerek adaletten kastedilenin *ihlâs* olduğunu da söyler.²⁷⁷ Buna nazir olarak verdiği *“Ve biz adaletli yola (sevai's-sırat) hidayet et”* (Sâd Suresi, 38/22) ayetini açıklarken bir farklılık yapar. *el-Eşbâh* eserinde bu kelimeyi *adalet* olarak açıklarken tefsirinde *doğru/mutedil* yol olarak açıklayarak kelimenin beşinci vücûhuna dâhil etmiştir.²⁷⁸

b- Vasat/orta manasındadır. Bununla ilgili tek bir ayeti ele alır ve her iki eserinde de aynı yorumu yapar. *“Onu cehennemın ortasında (sevâ) gördü.”* (Saffat Suresi, 37/55)²⁷⁹

c- Apaçık iş/durum manasındadır. Enfal Suresi 8/58 ve Enbiya Suresi 21/109 ayetlerinde geçen sevâ' kelimeleri bu manadadır. Her iki eserinde de aynı şekilde açıklamıştır.²⁸⁰ Mesela *“De ki 'ben size apaçık olarak (sevâ') olarak bildirdim.”* (Enbiya Suresi, 21/109)

d- Şer'an eşit olmak manasındadır. Bu manaya gelen dört tane ayeti ele alır. Her bir ayetle ilgili her iki eserinde de kelimeyi şer'an eşit olmak şeklinde açıklamıştır. Mesela *“Onda hem mukîm hem yolcuları eşit (sevâ') kıldık”* (Hacc Suresi, 22/25) yani şer'an eşit kıldık.²⁸¹

²⁷⁷ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 99; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 174.

²⁷⁸ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 99; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 116.

²⁷⁹ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 99; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 99.

²⁸⁰ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 99; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 273.

²⁸¹ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 99; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 380.

e- Mu'tedil/ doğru manasındadır. Şu ayetlerde olduğu gibi “(Musa dedi ki): umarım Rabbim beni doğru ve mu'tedil yola (sevâe's-sebîl) hidayet eder” (Kasas Suresi 28/22), “Doğru ve mu'tedil yoldan (sevâi's-sebîl) sapmış...” (Maide Suresi, 5/77)²⁸²

f- Okuyup okumaman onlar için birdir manasındadır. Kelimeyle ilgili Bakara Suresi 2/6 ve Ya-sin Suresi 36/10 ayetlerini nazir olarak verir. “Onları uyarıp uyarmaman onlar için birdir (sevâ'dır).” (Bakara Suresi, 2/6) Her iki ayette de kelimeyle ilgili tefsirinde özel bir açıklama yapmaz.²⁸³ Sanki burada Mukâtil bu ayetleri tasnif ettiği başlıklardan birinin içine dâhil edemediği için ayrı bir başlık altına alma ihtiyacı hissetmiş ve zorlama bir madde haline getirmiş gibidir.

2- **el-Fesad:** Altı farklı manada tefsir edilmektedir.

a- Ma'siyet/İsyan, itaatsizlik anlamına gelir. “Yeryüzünde fesad çıkarmayın” (Bakara Suresi, 2/11 ve Araf Suresi, 7/56) ayetlerine yer verir. İki eserinde de ayeti ‘yeryüzünde ma'siyet işlemeyin’ şeklinde açıklamıştır.²⁸⁴ Bunun benzeri ayetler Kur'an'da çokça geçmektedir.

b- Helak anlamına gelir. “Eğer o ikisinde Allah'ın dışında ilahlar olsaydı, ikisi de helak olurdu (fesada uğrardı).” (Enbiya Suresi, 21/22) ayeti bu manadadır. Bunu ve buna nazir olarak verdiği İsra Suresi 17/4 ve Mü'minûn Suresi 23/71 ayetlerindeki fesad kelimesini tefsirinde de aynı şekilde *helak* olarak açıklar.²⁸⁵

c- Yağmur ve ekin kıtlığı anlamına gelir. Şu ayette olduğu gibi “Karada ve denizde yağmur ve ekin kıtlığı (fesad) baş gösterdi.” (Rum Suresi, 30/41) Tefsirinde de aynı açıklamayı yapar²⁸⁶ve bunun naziri olarak başka ayete yer vermez.

d- Öldürmek anlamına gelir. Araf Suresi 7/127, Mü'min Suresi 40/26 ve Kehf Suresi 18/94 ayetlerine yer verir. Ayetlerde geçen fesad kelimeleri her iki eserinde de öldürmek olarak açıklamaktadır.²⁸⁷

²⁸² Mukâtil, *el-Eşbâh*, 102; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 493; I, 315.

²⁸³ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 82.

²⁸⁴ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 102; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 33, 395.

²⁸⁵ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 102; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 354, 249, 401.

²⁸⁶ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 102; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 13.

²⁸⁷ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 102; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 408; III, 147; II, 301.

e- Bizatihi fesad (yıkma/tahrip etmek) anlamına gelir. Sadece iki ayete yer verir. Bunlardan biri “*Onda fesad çıkarmaya; ekini ve nesli fesad etmeye çalışır. Allah fesadı sevmez*” (Bakara Suresi, 2/205) ayetidir. Ancak bu ayetteki fesad kelimesini tefsirinde *ma’siyet* olarak açıklayarak bunu ilk gruba dâhil etmiş olur.²⁸⁸ Diğer ayet ise “*Şüphesiz krallar bir karyeye girdiklerinde onu harap ederler (efsedühâ)*” (Neml Suresi, 27/34)’tür. Bu ayeti de her ne kadar harap olarak açıklamışsa da tefsirinde *helak* olarak açıklayıp ayeti, kelimenin ikinci manası olan *helak* anlamındaki ayetlerin naziri kabul etmiştir.²⁸⁹

3- **el-Fevâhiş:** Kur’an’da dört farklı anlamda geçmektedir.

a- Şirk içinde ma’siyet (isyan, itaatsizlik) manasındadır. “... *De ki ‘Allah kesinlikle masiyeti yani hars ve en’amı keyiflerine göre haram kılmalarını (fahşâyı) emretmez*” (Araf Suresi, 7/28) ayetini alır. Başka ayeti de örnek vermez.

b- Zina anlamındaki ma’siyet manasındadır. “*Kadınlarınızdan o fâhişeyi (ma’siyeti ki bu da zinadır) işleyenlere...*” (Nisa Suresi, 4/15) ayetinde olduğu gibi. Bu ve bunun naziri olan Araf Suresi 7/33 ayetindeki fevâhiş kelimesini zina olarak açıklar.²⁹⁰ Ancak bu ayetlerin naziri olarak gösterdiği “*Ey Nebi hanımları! Kim bir fâhişeyi işlerse...*” (Ahzap Suresi, 33/30) ayetindeki fâhişe kelimesini *el-Eşbâh* eserinde ‘zina’, tefsirinde ise ‘*Peygambere isyan etmek/itaat etmemek*’ şeklinde açıklamıştır.²⁹¹ Bir anlamda bu ayeti üçüncü vecihe dâhil etmiştir.

c- İsyân yani kadının nüşuzu/serkeşliği manasındadır. Şu ayette olduğu gibi “*Onlar bir itaatsizlik etmedikçe (fâhişe işlemedikçe), kendilerine verdiğinizin bir kısmını geri almak için sıkıştırmayın*” (Nisa Suresi, 4/19). Bunun bir benzeri de Talak Suresi, /1 ayetindedir.

4- **İtteqû:** Beş şekilde tefsir edilir.

a- Huşu duyun manasında kullanılmıştır. “*Ey insanlar! Rabbinize huşu duyun (ittiqâ edin).*” (Hacc Suresi, 22/1) Nisa Suresi 4/1, Şu‘ara Suresi 26/106, 124, 142, 161, 177 ve Ankebut Suresi 29/16 ayetleri bunun naziridir. Bu ayetlerin hepsini tefsirinde de aynı şekilde huşu duymak manasında açıklamıştır.²⁹²

²⁸⁸ Bkz; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 108.

²⁸⁹ Bkz; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 475.

²⁹⁰ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 129; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 220, 388.

²⁹¹ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 129; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 44.

²⁹² Bkz; Mukâtil, *el-Eşbâh*, 165; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 123; II, 374, 457, 458, 460, 461, 463, 514.

b- İbadet edin manasında kullanılmıştır. “*Benden başka ilah yoktur. O halde Bana ibadet edin.*” (Nahl Suresi, 16/2) Bunun nazirleri olarak Nahl Suresi 16/52, Mü’minûn Suresi 23/23, 52 ve Şu‘arâ Suresi 26/11 ayetleridir. Tefsirinde de söz konusu kelimeyi ibadet olarak açıklamıştır.²⁹³

c- Allah’a isyan etmeyin manasında kullanılmıştır. Sadece “*Evlere kapılarında gelin ve Allah’a isyan etmeyin (ve’t-tegullâh).*” (Bakara Suresi, 2/189) Ayetini zikretmiştir. Tefsirinde bu kelimeyi ‘*O’nun emrine itaat edin*’ şeklinde açıklamıştır.²⁹⁴ Her ne kadar şeklen bir farklılık mevcutsa da aynı sonuca götürdüğü için bunu farklılık olarak kabul etmedik.

d- (Takva) Tevhid manasında kullanılmıştır. İki ayeti birbirine nazir olarak verir. Nisa Suresi 4/131 de geçen “Allah’a ittiqâ edin” ayetini *el-Eşbâh*’ta ‘*onu birleyin*’ olarak açıklarken tefsirinde kelimeyle ilgili bir açıklama yapmaz.²⁹⁵ Bunun naziri olarak verdiği Hucurât Suresi 49/3 ayetinde geçen “*Allah onların kalplerini takva için imtihan etmiştir*” takva kelimesini *el-Eşbâh* eserinde ‘*tevhid*’ olarak açıklarken; tefsirinde bunu ‘*ihlâs*’ olarak açıklayıp bir sonraki vücûha dâhil etmiştir.²⁹⁶

e- İhlâs manasında kullanılmıştır. “*Şüphesiz ki o, kalplerin ihlâsındandır (takvasındandır)*” (Hacc Suresi, 22/32) ayetindeki takva kelimesi böyledir.²⁹⁷ Bunun naziri olarak herhangi bir ayete yer vermemiştir. Ancak yukarıda bahsettiğimiz Hucurât Suresi 49/3 ayetindeki takva kelimesini tefsirinde bu manada kullandığı için bu ayetin naziri Hucurât Suresi 49/3 ayetidir.

5- **el-Ma’**: Üç şekilde tefsir edilir.

a- Ma’ ile yağmur kastedilmiştir. “*Biz rüzgârları aşlayıcı olarak gönderdik. Semadan da bir yağmur (ma’) indirdik.*” (Hicr Suresi, 15/22)²⁹⁸ Bunun nazirleri Furkan Suresi 25/48, Enfal Suresi 8/11 ve Lokman Suresi 31/10 ayetlerindeki ma’ kelimeleri de bu ayetin nazirleridir.

b- Ma’ ile nutfе kastedilmiştir. Şu ayetler de olduğu gibi “*Ve o nutfeden (ma’) beşer yaradan*” (Furkan Suresi, 25/54), “*Bir sülaleden, bir hakir nutfeden (ma’)*” (Secde Suresi 32/8)²⁹⁹

²⁹³ Bkz; Mukâtil, *el-Eşbâh*, 165; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 213, 225, 395, 398, 446.

²⁹⁴ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 165; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 100.

²⁹⁵ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 165; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 262.

²⁹⁶ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 166; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 258.

²⁹⁷ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 166; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 383.

²⁹⁸ Bkz; Mukâtil, *el-Eşbâh*, 180; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 201.

c- Ma' ile Kur'an kastedilmiştir. Kur'an'da bu kullanımın olduğunu da şu şekilde açıklar 'Bu, Allah'ın verdiği bir misaldir. Su, nasıl insanlar için hayatın esası ise, Kur'an da ona iman edenler için bir hayattır.'³⁰⁰ Ma' kelimesinin Kur'an anlamında kullanıldığına Nahl Suresi 16/65'te geçen "Allah semadan bir Kur'an (ma') indirir" ayetini örnek verir. Ancak tefsirinde böyle düşünmemektedir. Çünkü bu ayetteki ma' kelimesini yağmur olarak açıklayarak kelimenin ilk vechine dâhil etmiştir.³⁰¹

6- **Kebir:** Sekiz şekilde tefsir edilir.

a- Şiddetli anlamındadır. "Sizden kim zulmederse ona şiddetli (kebir) bir azap tattırırız." (Furkan Suresi, 25/19) "Fakat bu onlara, şiddetli (kebir) bir tuğyan artırmaktan başka netice vermiyor." (İsra Suresi, 17/60)³⁰²

b- Yaşça büyüklük anlamındadır. "Babamız ise yaşlı (kebir) bir şeyhtir." (Kasas Suresi 28/23)³⁰³ Bunun naziri de Bakara Suresi 2/266 ayetindedir.

c- Yaş olarak değil, görüş ve ilim olarak büyüklük anlamındadır. "Muhakkak ki o sizin sihirde büyüğünüzdür (kebirinizdir)." (Tâ-Hâ Suresi, 20/71)³⁰⁴

d- Çok anlamındadır. "Onlar az ya da çok (kebir) ne infak ederlerse..." (Tevbe Suresi, 9/121)³⁰⁵ Bunun naziri Bakara Suresi 2/282'ndedir.

e- Büyük, azametli anlamındadır. Şu ayette olduğu gibi "O azametlidir, büyüktür (kebirdir), Müte'âl'dir." (Ra'd Suresi, 13/9)³⁰⁶

f- Mülk/ egemenlik ve saltanat anlamındadır. "(Firavun Musa'ya şöyle dedi) 'yeryüzünde saltanat ve egemenlik (kibriya) ikinizin olsun diye mi geldiniz?' (Yunus Suresi, 10/80)³⁰⁷ Buna nazir olarak verdiği "göklerde ve yerlerde saltanat ve egemenlik (kibriya)

²⁹⁹ Bkz; Mukâtil, *el-Eşbâh*, 181; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 440; III, 27.

³⁰⁰ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 181.

³⁰¹ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 228.

³⁰² Mukâtil, *el-Eşbâh*, 181; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 433; 263.

³⁰³ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 181; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 493.

³⁰⁴ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 182; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 334.

³⁰⁵ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 182; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 77.

³⁰⁶ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 182; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 169.

³⁰⁷ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 182 (kitapta 78. ayet olarak verilmekle beraber kebir kelimesi 80. ayette geçmektedir.); Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 100.

O'nundur" (Casiye Suresi, 45/37) ayetindeki Kibriya kelimesini tefsirinde *azamet/büyüklik* olarak açıklayarak bir önceki vücûha dâhil etmiştir.³⁰⁸

g- Ağır anlamındadır. "*Eğer onların yüz çevirmeleri sana ağır (kebir) geliyorsa...*" (En'am Suresi, 6/35)³⁰⁹ ayeti ile buna nazir olarak verdiği "*...Allah'ın ayetlerini ihtar edişim size kebir geliyorsa...*" (Yunus Suresi, 10/71) ayetini tefsirinde *azîm* kelimesiyle açıklamaktadır.³¹⁰

h- Uzun/uzayan, sürüp giden anlamındadır. "*Siz başka değil, kebir delalet içindesiniz.*" (Mülk Suresi, 67/9) buna örnektir. Tefsirinde kelimenin ne manaya geldiğiyle ilgili herhangi bir açıklama yapmamıştır.³¹¹

7- **el- Emr:** On üç şekilde tefsir edilmektedir.

- a- Din anlamına gelmektedir. (Tevbe Suresi, 9/48; Enbiya Suresi 21/93)
- b- Söz anlamına gelmektedir. (Kehf Suresi, 18/21; Hud Suresi, 11/40)
- c- Azap anlamına gelmektedir. (İbrahim Suresi, 14/22; Meryem Suresi 19/ 39)
- d- Hz. İsa anlamına gelmektedir. (Meryem Suresi, 19/35)
- e- Allah'ın emri ile Bedir'de katledilecekler anlamına gelmektedir. (Mü'min Suresi, 40/78)
- f- Mekke'nin fethi anlamına gelmektedir. (Tevbe Suresi, 9/24)
- g- Bizatihi iş anlamına gelmektedir. (Şûrâ Suresi, 42/53)
- h- Zafer/ yardım anlamına gelmektedir. (Âli İmrân Suresi, 3/154)
- i- Günah (Haşr Suresi, 59/15; Maide Suresi, 5/95) olmak üzere dokuz farklı anlamda kullanıldığı ayetler için aynı şeyleri söylemiştir.³¹² Öyle ki sanki vücûha dair eserini yazarken bizzat kelime açıklamalarını tefsirinden seçip almış gibi birebir aynıdır. Emr kelimesinin diğer vecihlerine gelince;
- j- Beni Kureyza'nın öldürülmesi ile Beni Nadir'in sürülmesi kastedilmiştir. Şu ayette böyledir. "*Onlara affedici ve yumuşak şekilde davranın. Allah'ın emri (Beni Kureyza'nın öldürülmesi, Beni Nadir'in sürülmesi gerçekleşinceye) kadar...*" (Bakara Suresi, 2/109) bu ayeti tefsirinde şu şekilde açıklamıştır; '*nihayet Allah'ın emri, Beni Kureyza hakkında*

³⁰⁸ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 217.

³⁰⁹ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 183; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 342.

³¹⁰ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 99.

³¹¹ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 183; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 382.

³¹² Bkz; Mukâtil, *el-Eşbâh*, 192-195; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 50, 368; III, 284; II, 118, 188, 313, 119, 312; III, 157; II, 41; III, 183; I, 198; III, 342, 274. (not: sayfa numaraları yukarıdaki ayet sırasına göre verilmiştir.)

öldürülmeleri ve esir edilmeleri, Beni Nadir hakkında Medine’de bulunan evlerinden ve bahçelerinden Şam topraklarındaki Ezri’at ve Eriha’ya sürgüne gönderilmesi şeklinde geldi.’³¹³

k- Kıyamet manasında kullanılmıştır. “Allah’ın emri (kıyamet) geldi.” (Nahl Suresi, 16/1) buradaki emr kelimesiyle ilgili tefsirinde şu hadiseyi anlatır: “Nebi (a.s) Mekke kâfirlerine saatin mutlaka gerçekleşeceğini haber vererek korkuttu. Fakat onlar onun gerçekleşeceğini yalanlayarak ‘ne zaman gerçekleşecek?’ dediler. Bunun üzerine Allah ‘ey kullarım! Allahın emri geldi’ buyruğunu indirdi.”³¹⁴ Bu ayete nazir olarak “ama siz Allah’ın emri (yani kıyamet) gelinceye kadar şüphe ettiniz, kuruntular sizi aldattı” (Hadid Suresi, 59/14) ayetini tefsirinde ölüm olarak açıklamıştır.³¹⁵

l- Hüküm manasında kullanılmıştır. “Emr’i tedbir eder. (kazasına dair hükmü yalnızca O verir.) O’nun izni olmadan hiç kimse şefaata edemez.” (Yunus Suresi, 10/3) ve “İyi bilin ki yaratmak ve yarattıkları hakkında hüküm vermek (emr) O’na aittir.” (A’raf Suresi, 7/54)³¹⁶

m- Vahy manasında kullanılmıştır. “Semadan arza vahyi (emri) indirir.” (Secde Suresi, 32/5) ayetindeki emr kelimesini tefsirinde vahiy olarak değil hüküm olarak açıklamıştır.³¹⁷ Bu ayete nazir başka bir ayet de vermemiştir.

8- **el-Veli:** On şekilde tefsir edilir.

- a- Kelimenin çocuk manasındadır. (Meryem Suresi, 19/5)
- b- Akrabalık olmayan arkadaş manasındadır. (İsra Suresi, 17/111; Kehf Suresi, 18/17)
- c- Yakın kimse manasındadır. (Duhan Suresi, 44/41; Şura Suresi, 42/46; Ankebut Suresi, 29/22)
- d- İlahlar manasındadır. (Casiye Suresi, 45/10; Zümer Suresi, 39/3; Şura Suresi, 42/6),
- e- Asabe manasındadır. (Meryem Suresi, 19/5),
- f- Küfürde/batıl dinde velayet manasındadır. (Mücadele Suresi, 58/14; Maide Suresi 5/51),
- g- Dinde velayet manasındadır. (Bakara Suresi, 2/257),

³¹³ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 72.

³¹⁴ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 194; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 213.

³¹⁵ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 194. Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 322.

³¹⁶ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 195 Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 81; I, 395.

³¹⁷ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 27.

h- İçtenlik anlamında veli edinmek manasındadır. (Nisa Suresi, 4/144; Ali İmrân Suresi, 3/28) anlamlarına gelen kullanımları için hem *el-Eşbâh* eserinde hem de tefsirinde birbirine paralel açıklamalar yapmıştır.³¹⁸ Bu sekiz vecihde aynı açıklamaları yapmakla beraber geri kalan iki vecih için tefsirinde farklı açıklamalar yapmıştır. Şöyle ki;

i- Veli kelimesinin anlamlarından biri de Rabbdır. “*O’nu bırakıp başka rabblere (velilere) tabi olmayın*” (A‘raf Suresi, 7/3) ayeti böyledir.³¹⁹ Ancak buna nazir olarak verdiği “*onlar O’nu bırakıp başka veliler edindiler!*” (Şura Suresi, 42/9) ayetteki veli kelimesini tefsirinde *ilahlar* olarak açıklayarak, kelimeyi ilah vechine dâhil etmiştir.³²⁰

j- Veli kelimesinin bir diğer anlamı da kişiyi kölelikten kurtaran kimsedir. Bu anlamda sadece “*Eğer babalarınızı bilmiyorsanız, dinde kardeşleriniz ve mevalinizdirler.*” (Ahzap Suresi, 33/5) ayetini verir. Kelimeyi ‘*azad ettiğiniz yani kölelikten kurtardığınız mevlalarnızdır*’ diye açıklarken; tefsirinde bu manadan bahsetmeyip ‘*(ayetin Zeyd hakkında indiğini belirterek) eğer Zeyd’in babasını bilmiyorsanız, o sizin dinde kardeşinizdir ve sizin mevlanızdır*’ diye açıklar. Mevla’dan kastedilenin ne olduğuna değinmez. Ancak ayetin geneli buradaki mevla kelimesinin *dinde kardeşlik* çağrışımı yapmaktadır.³²¹

9- **Mesel:** Dört şekilde tefsir edilir.

a- Benzerlik manasındadır. “*İşte o benzer durumlar (meseller) var ya biz onları insanlar için anlatıyoruz*” (Ankebut Suresi, 29/43) ile “*İşte onların Tevrat’taki meseli. Onların İncil’deki onların durumlarının benzerine (meseline) gelince...*” (Feth Suresi, 28/29)³²²

b- Hayat tarzı, adet, hal, gidiş manasındadır. “*Yoksa siz, sizden önce geçenlerin adet haline gelmiş (mesel olmuş) halleriyle karşılaşmadan cennete gireceğini mi sandınız?*” (Bakara Suresi, 2/214) ve “*sizden önce geçenlerden azaba uğrayanların halleri (meselleri)*” (Nur Suresi, 24/34) ayetleri böyledir.³²³ Ancak bu ayetlere nazir olarak verdiği “*evvelkilerin*

³¹⁸ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 195-198; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 307, II, 277, II, 283; III, 207, 182; II, 515; III, 211, 124, 173, 334; I, 305, 137, 266, 164. (sayfa numaraları metinde geçen ayet sıralamasına uygun olarak verilmiştir.)

³¹⁹ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 196; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 383.

³²⁰ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 173.

³²¹ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 198; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 35.

³²² Mukâtil, *el-Eşbâh*, 207; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 520; III, 254.

³²³ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 207; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 112; II, 418.

halleri (meseli) geçti” (Nur Suresi, 24/34) ayetini tefsirinde ‘benzerleri (geçti)’ olarak açıklayıp ayeti bir önceki veche dâhil etmiştir.³²⁴

c- İbret manasındadır. Zuhuf Suresi 43/56-59 ayetlerinde olduğu gibi.³²⁵

d- Azap manasındadır. “Her birine dünyada başlarına gelecek azabı (meselleri) anlatmıştık.” (Furkan Suresi, 25/39), “Size geçmiş ümmetlerin başına gelen azapları da (meseller de) anlatmıştık” (İbrahim Suresi, 14/45) ayetleri böyledir. Tefsirinde de bu ayetler için benzer şeyleri söyler.³²⁶

10- **el- İnzar/en-Nüzur:** Üç şekilde tefsir edilir.

a- Sakındırmak manasındadır. “İnsanları (Mekke kâfirlerini) azap ile sakındır (enzir)” (Yunus Suresi, 10/2) ayeti böyledir. Bakara Suresi 2/6, Yasin Suresi 36/6, 10 ayetleri de bunun nazirleridir.³²⁷

b- Haber manasındadır. “Bu da öncekilerin haberlerinden (nüzur) bir haberdir (nezirdir)” (Necm Suresi, 53/56).³²⁸ Ancak *el-Eşbâh* eserinde haber manasına geldiğini söylediği “Ona döndükleri zaman kavimlerini inzar etsinler” (Tevbe Suresi, 9/122) ayetini tefsirinde ‘sakındırsınlar’ şeklinde açıklayarak kelimenin ilk vechine dâhil etmiştir.³²⁹

c- Resuller manasındadır. Şu ayetlerde olduğu gibi “Size bir resul (nezir) gelmedi mi?” (Mülk Suresi, 67/8), “Sen sadece bir resulsün (nezirsin)” (Hud Suresi, 11/12).³³⁰

11- **et-Tuğyan:** Dört şekilde tefsir edilir.

a- Dalalet manasındadır. “Dalaletleri (tuğyanları) içinde bocalarken onları sürüklüyorlar” (Bakara Suresi, 2/15)³³¹, Yunus Suresi 10/11, Kâf Suresi 50/27, Sâd Suresi 38/55. Nebe Suresi 78/21-22 ayetleri de bunun nazirleridir. Ancak *el-Eşbâh* eserinde bu ayetlerin naziri olarak verdiği “Aksine siz tuğyan etmiş bir kavim idiniz.” (Saffat Suresi,

³²⁴ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 207; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 186.

³²⁵ Bkz; Mukâtil, *el-Eşbâh*, 207; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 193, 194.

³²⁶ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 208; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 438, 195.

³²⁷ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 218; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 80, I, 31; III, 81, 82.

³²⁸ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 219; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 295.

³²⁹ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 219; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 77.

³³⁰ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 219; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 382; II, 111.

³³¹ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 221; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 34.

37/30) ayetini *el-Eşbâh* eserinde ‘*dalalete düşmüş*’ olarak tefsirinde ise ‘*isyan etmiş*’ olarak açıklayarak bu ayeti kelimenin ikinci manası olan isyan anlamına dâhil etmiştir.³³²

b- İsyân manasındadır. “*Fir‘avun’a git. Çünkü o Allah’a isyan etti (tuğyan etti)*” (Tâ-Hâ Suresi, 20/24), “*Onda, menn ve selvayı saklayarak Allah’a isyan etmeyin (tuğyan etmeyin)*” (Tâ-Hâ Suresi, 20/80) ayetleri böyledir.³³³

c- Yükseklik, çokluk manasındadır. Sadece tek bir ayeti ele alır. “*Şüphesiz, su çoğalıp yükseldiğinde (tuğyan ettiğinde) sizi gemide taşıdık.*” (Hakka Suresi, 69/11) ayetini her iki eserinde de dâhil olduğu manaya uygun olarak açıklamıştır.³³⁴

d- Zulm manasındadır. “*Göz kaymadı ve tuğyan etmedi*” (Necm Suresi, 53/17), “*Mizanda tuğyan etmeyin*” (Rahman Suresi, 55/8) ayetlerinde geçen tuğyan kelimesi de buna örnektir.³³⁵

12- **el-İştirâ’**: Kelimesinden üç farklı anlam kastedilmiştir.

a- Seçmek, tercih etmek manasına gelmektedir. Dört ayeti birbirine nazir olarak vermektedir. Bu ayetlerden Bakara Suresi 2/16 ve 174’teki *iştirâ’* kelimesini tercih etmek olarak açıklamıştır.³³⁶ Ancak bunların naziri olan “*Allah’ın indirdiği kitaptan bir şeyi gizleyip de onu az bir pahaya iştirâ’ edenler var ya...*” (Bakara Suresi, 2/175) ile “*İnsanlardan bazıları batıl sözleri iştirâ’ ederler.*” (Lokman Suresi, 31/6) ayetlerini tercih etmek olarak değil *satmak* anlamına gelen *bâ-a* ‘ kelimesiyle açıklamıştır.³³⁷

b- Satın almak manasına gelmektedir. *el-Eşbâh* eserinde bu anlama gelen sadece bir ayet ele alır. “*Şüphesiz Allah Mü’minlerden canlarını ve mallarını, canlarını ve mallarını cennet karşılığında satın almıştır.*” (Tevbe Suresi, 9/111) Tefsirinde ise *iştirâ’* kelimesine özel bir açıklama yapmamıştır.³³⁸

c- Satmak manasına gelmektedir. “*Kendilerini sattıkları (iştirâ’ ettikleri) şey ne kötüdür.*” (Bakara Suresi, 2/90)³³⁹ *el-Eşbâh* eserinde bu ayetin naziri olmadığını yani *iştirâ’*

³³² Mukâtil, *el-Eşbâh*,221; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 97.

³³³ Mukâtil, *el-Eşbâh*,221; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 328, 336.

³³⁴ Mukâtil, *el-Eşbâh*,221; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 393.

³³⁵ Bkz; Mukâtil, *el-Eşbâh*,221; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 290, 203.

³³⁶ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 222; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 34-35, 93.

³³⁷ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 222; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 93; II, 34.

³³⁸ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 222; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 73.

³³⁹ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 222; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 63.

kelimesinin satmak anlamında kullanılan başka ayet olmadığını söyler. Ancak birinci maddeye baktığımız zaman tefsirinde Bakara Suresi 2/175 ve Lokman Suresi 31/6 ayetlerinin açıklamasında iştirâ' kelimesini *sattu* olarak açıklayarak bu ayetleri Bakara Suresi 2/90 ayetine nazir olarak vermiş olmaktadır.

13- **Nerâ:** Dört şekilde tefsir edilir.

a- Bilmek manasında kullanılmıştır. “*Kendilerine ilim verilenler bilir ki...*” (Sebe’ Suresi 34/6) ve “*Bize menasikimizi bildir, öğret*” (Bakara Suresi, 2/128) ayetleri buna örnektir. Tefsirinde de *el-Eşbâh* eserindeki açıklamalarla benzer şekilde açıklamıştır.³⁴⁰

b- Göz ile görmek manasında kullanılmıştır. İnsan Suresi 76/20, Münafıkun Suresi 63/4, Zümer Suresi 43/60 ayetlerinde geçen yerâ kelimesi bu manadadır. Kelimenin akla gelen ilk manası bu olduğundan tefsirinde kelimeyle ilgili özel bir açıklama yapmamıştır.³⁴¹

c- ‘Elem tera’ ifadesi yaptıklarına bakmaz mısın manasında kullanılmıştır. “*Yaptıklarına bakmaz mısın (elem tera) kitaptan kendilerine nasip verilenler, tağuta iman ediyorlar*” (Nisa Suresi, 4/51) ayetindeki kullanım böyledir.

d- ‘Elem tera’ ifadesi, Nebi’nin görmediği geçmişe ait herhangi bir şeye dair haber vermek manasında kullanılmıştır. Bu manaya gelen dört ayete yer verir. Bunlardan Bakara Suresi 2/258, Hakka Suresi 69/7 ve Fecr Suresi 89/6 ayetlerinde geçen elem tera ifadesiyle ilgili bir açıklama yapmaz.³⁴² Bunlara nazir olarak verdiği Fil Suresi 105/1 ayetinde geçen elem tera ifadesini *el-Eşbâh*’ta ‘*sana haber verilmedi mi*’ olarak; tefsirinde ise ‘*bilmez misin*’ olarak açıklamış, böylece tefsirinde bu ayeti kelimenin ilk vechine dâhil etmiştir.³⁴³

14- **el-Be’s:** Kur’an’da üç değişik anlamda geçmektedir.

a- Azap anlamına gelmektedir. Bu başlık altında üç ayeti birbirine nazir olarak verir. Mesela “*Dünyadaki azabımızı (be’simizi) gördüklerinde ‘Allah’a ve o’nun tek olduğuna iman ettik’ dediler.*” (Mü’min Suresi, 40/84) Enbiya Suresi 21/12 ve Mü’min Suresi 40/29 ayetlerindeki be’s kelimesini de aynı şekilde açıklar.³⁴⁴

³⁴⁰ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 236; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 59; I, 78.

³⁴¹ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 237; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 430, 365, 138.

³⁴² Mukâtil, *el-Eşbâh*, 237; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 138; III, 392, 483.

³⁴³ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 237; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 520.

³⁴⁴ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 258; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 158; II, 353; III, 148.

b- Fakirlik anlamına gelmektedir. İki ayeti ele alır. Bunlardan bir tanesi “*Andolsun ki senden önceki ümmetlere gönderdik; tazarru etsinler diye onları fakirliğe (be’s’e) ve zorluğa uğrattık*” (En‘am Suresi, 6/42) ayetidir. Bu ayetle ilgili tefsirinde özel bir açıklama yapmaz.³⁴⁵ Buna nazir olarak verdiği “*fakirlik ve zorlukta (be’s’te) sabredenler...*” (Bakara Suresi, 2/177) ayeti ise tefsirinde ‘*savaştta sabredenler*’ olarak açılarak kelimeyi bir sonraki vücûha dâhil etmiştir.³⁴⁶

c- Kıtıl/savaş anlamına gelmektedir. “*Allah o küfredenlerin küffarın savaşmasını (be’sini) önlemeye gücü yetendir*” (Nisa Suresi, 4/84). Bunu naziri de “*Biz kuvvet sahibi ve şiddetli savaş ehliyiz (be’s sahibiyiz)*” (Neml Suresi, 27/33) ayetidir. Bu ayeti tefsirinde açıklarken be’s kelimesine savaş anlamını verir. Ancak bunun için *kıtıl* kelimesini değil *harb* kelimesini kullanmıştır.³⁴⁷

15- **et-Teveffi:** Üç şekilde tefsir edilir.

a- Eşyayı akleden ve kendisiyle rüyanın görüldüğü insan zihni manasındadır. “*Allah nefisleri ölüm vaktinde kabzedendir*” (Zümer Suresi 43/42) ayeti buna örnektir. *el-Eşbâh* eserinde ayetle ilgili şöyle bir açıklama yapar: ‘*İnsanın bir hayatı bir de ruhu vardır. İnsan uyuduğu zaman, eşyayı aklettiği nefsi ondan çıkar. Nefsin bedene doğru olan ışığı güneşin yere doğru olan ışığı gibidir. Kişi kendisinden çıkan bu nefisle, başka bir yerdeymiş gibi rüya görür. Hayat ile ruh ise bedendedir. Bundan dolayı sağa sola döner ve nefes alır. Nefsin bedene dönüşü göz açıp kapatmaktan daha hızlıdır. Allah uyurken kişinin canını almak istemişse ondan çıkan nefsi alıkoyar ve ruhunu kabzeder. Böylelikle o kişi uykudayken ölür.*’³⁴⁸ Bu ayeti tefsirinde ‘*bundan maksat, hakkında ölüm takdir edilmiş olan nefislerdir. Eğer ecelleri gelmişse ruhlarını alıkoyar, cesede geri salmaz*’ şeklinde açıklar bir anlamda bu ayetteki söz konusu kelimeyi ölüm olarak açıklamıştır.³⁴⁹

Bunun naziri olan “*O ki geceleyin sizi vefat ettirir*” (En‘am Suresi, 6/60) ayetini *el-Eşbâh* eserinde ‘*geceleyin sizi uyutur. Bunun sonucunda, eşyayı akleden zihin nefislerden eksilir. Oraya ruhu ve hayatı bırakır. Böylece o kendisinde kalan ruh ile sağa sola dönerken*

³⁴⁵ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 259; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 346.

³⁴⁶ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 259; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 94.

³⁴⁷ İki ayet için bkz; Mukâtil, *el-Eşbâh*, 259; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 245; II, 475.

³⁴⁸ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 275-276.

³⁴⁹ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 135.

kendisinden alınan zihin ile rüya görür' olarak açıklar. Tefsirinde ise bu ayetteki söz konusu kelimeye 'öldürür' şeklinde mana vermiştir.³⁵⁰

b- Allah'ın semaya alması manasındadır. Bu madde altında iki ayete yer verir. Her ikisi de Hz. İsa ile ilgilidir. “(İsa dedi ki: ‘Rabbim!) Ne zaman ki beni semaya aldın (müteveffike), üzerlerine gözetleyici Sen oldun.’ ” (Maide Suresi, 5/117) ayetini tefsirinde ‘yani ecelimi sona erdirip öldürdün’ olarak açıklayıp bu ayetteki kelimeye de ölüm manası vermiştir.³⁵¹ Bunun naziri olan “(Allah buyurdu ki: ey İsa) Muhakkak ben İsrailoğulları arasından seni alacağım (müteveffike) ve Bana (semaya) yükselteceğim” (Âli İmrân Suresi, 3/55). Tefsirinde de bu doğrultuda açıklama yapar³⁵²

c- Ruhların kabzedilmesi ölüm manasındadır. Mü'min Suresi 40/ 77, Secde Suresi 32/11, Nahl Suresi 16/32 ve 28 ayetlerini ele alır. Hepsini de ait olduğu maddeye uygun olarak açıklamıştır.³⁵³

16- **el-Cihad:** Kur'an'da üç farklı manada kullanılmaktadır.

a- Söz ile cihad anlamına gelmektedir. “Bununla (Kur'an'la) onlara karşı cihad et, büyük cihad!” (Furkan Suresi, 25/52)³⁵⁴ Buna nazir olarak verdiği “Ey Nebi! Kâfirlere ve münafıklara karşı (söz ile) cihad et.” (Tevbe Suresi, 9/73) ayetini tefsirinde ‘kılıçla cihad et’ olarak açıklayarak ayeti kelimenin bir sonraki vechine dâhil etmiştir.³⁵⁵

b- Silah ile savaşmak anlamına gelmektedir. Sadece tek ayete yer vermektedir. “Mü'minlerden mazeret sahibi olmaksızın oturanlarla, Allah yolunda silahla cihad edenler bir olmaz. Allah, Allah yolunda silahla savaşanları oturanlardan pek büyük bir ecirle üstün kılmıştır.” (Nisa Suresi, 4/95) Tefsirinde kelimeye özel bir açıklama yapmaz.³⁵⁶

c- Amel anlamına gelmektedir. “Kim salih amel işlerse (cihad ederse), amelinin faydası kendinedir (nefsi için cihad eder).” (Ankebut Suresi, 29/6) Bunun nazirleri Ankebut Suresi 29/69 ve Hacc Suresi 22/78 ayetleridir.³⁵⁷

³⁵⁰ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 275; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 238.

³⁵¹ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 276; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 333

³⁵² Mukâtil, *el-Eşbâh*, 276; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 172.

³⁵³ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 276; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 157, 28; II, 221, 219.

³⁵⁴ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 290; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 439.

³⁵⁵ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 290; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 59.

³⁵⁶ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 290; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 251.

³⁵⁷ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 290; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 511, 525, 391.

2.2. Farklı Şekilde Açıkladığı Kavramlar

Bu başlık altında *el-Eşbâh* eserinde kelimenin vücûhu olarak vermediği anlamlardan farklı olarak tefsirinde farklı bir anlam daha vermesidir. Bu şekilde olan kavramlar:

1- **el- Hasene ve's Seyyie:** Beş farklı manada tefsir edilmiştir.

a- Hasene, zafer ve ganimet; seyyie, katl ve hezimet manasındadır. “*Size bir bedir günündeki gibi zafer ve ganimet (hasene) dokunursa, onları tasalandırır. Eğer size Uhud günündeki gibi bir katl ve hezimet (seyyie) isabet ederse ona sevinirler.*” (Ali İmrân Suresi, 3/120) ayeti buna örnektir. Bu ve Nisa Suresi 4/78 ayetini *el-Eşbâh*’ta aynı şekilde açıklarken, tefsirinde hasene kelimesinin zafer ve ganimet olarak değil, zaferin de ne olduğunu belirterek fetih ve ganimet olarak tefsir eder.³⁵⁸ Ayrıca bu ayetlere nazir olarak verdiği “... *Sana bir katl ve hezimet (seyyie) isabet ederse...*” Tevbe Suresi 9/50 ayetinde geçen seyyie kelimesini tefsirinde *Uhud günü düşmandan gelen bela, hezimet ve şiddet* olarak açıklar.³⁵⁹

b- Hasene tevhid, seyyie şirk manasındadır. “*Kim tevhid (hasene) ile gelirse, ona ondan hayırlısı vardır. Ve onlar o gün fezadan emin olurlar. Kim de şirk (seyyie) ile gelirse, yüzleri ateşte sürtülür*” (Neml Suresi, 27/89–90) tefsirinde kelimeyi tevhid olarak açıklamanın da ötesinde tevhidin simgesi olan ‘*Allah’tan başka ilah yoktur sözüyle gelirse...*’ olarak açıklamıştır.³⁶⁰ Bunun nazirleri ise Kasas Suresi 28/84 ve En’am Suresi 6/160 ayetleridir. Buradaki ayetleri de aynı şekilde açıklamaktadır.

c- Hasene yağmur ve mahsul bolluğu; seyyie ise yağmur, mahsul ve hayrın kıtlığı/yokluğu manasındadır. “*Eğer onlara bir yağmur, mahsul ve hayr bolluğu (hasene) gelirse, ‘bu bizim hakkımızdır’ derlerdi. Eğer onlara bir yağmursuzluk, kuraklık ve mahsul kıtlığı (seyyie) isabet ederse, Musa ve onun beraberindekilerin uğursuzluğuna yorarlardı*” (Araf Suresi, 7/131) ayeti buna örnektir. Mana yönünden her iki kitabında da aynı şeyleri söylemekle beraber tefsirinde seyyie kelimesinin anlam alanını biraz daha genişleterek ‘*açlık, bela, yağmur kıtlığı, ürün ve hayvanların telefı*’ olarak te’vil eder.³⁶¹ Bunun naziri olan Araf

³⁵⁸ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 108; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 189.

³⁵⁹ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 109; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 51.

³⁶⁰ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 109; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 487.

³⁶¹ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 410.

Suresi 7/95, Araf Suresi 7/168 ve Rum Suresi 30/36 ayetleri hakkındaki, açıklamalar her iki kitabında da aynıdır.³⁶²

d- Seyyie dünyada azap, hasene ise akıbet manasındadır. Buradaki açıklamalarında bir farklılık bulunur. O da şudur; kitabında konuyla ilgili sadece “*Senden akıbet gelmeden (haseneden) önce dünya azabını (seyyieyi) istiyorlar*” (Ra’d Suresi, 13/6) ayetine yer verir. Bu ayetteki hasene kelimesini tefsirinde *akıbet* olarak değil *afiyet* olarak açıklamıştır.³⁶³ Ali Özek’in tahkikinde de bu kelimenin manası *akıbet* olarak açıklanmıştır.³⁶⁴ Kelimenin birbirine benzerliği göz önüne alındığında bunu, müstensih hatası olarak düşünmek mümkün gibi gözükse de aslında böyle değildir. Çünkü tefsirinde Naml Suresi 27/48 ayetinin bunun naziri olduğunu söyler. Bu ayetin açıklamasına baktığımız da yine hasene kelimesine *afiyet* anlamı vermiştir.³⁶⁵ Ayetteki hasene kelimesine diğer tefsirler de değişik açıklamalar verilmiştir. Taberi, Ebu Hayyan, *afiyet*; İbn Kesir iyilik; Ferrâ ise azap anlamı vermiştir.³⁶⁶

e- Hasene afv ve güzel söz; seyyie çirkin söz ve eziyet manasındadır. Üç ayeti birbirine nazir olarak verir. Mesela “*Afv ve güzel söz (hasene) ile kötü söz ve eziyet (seyyie) bir olmaz*” (Fussilet Suresi, 41/34) ayetindeki hasene ve seyyie kelimeleri bu manada kullanılmıştır. Ayrıca tefsirinde bu ayetin ‘*Ebu Cehil’in Hz. Peygamber’e eziyet etmesi üzerine indiği ve bu sebeple o’na affedip bağışlaması emredildiği*’ anlatılmaktadır.³⁶⁷ Kasas Suresi 28/54, Ra’d Suresi 13/22 ve Mü’minûn Suresi 23/96 ayetlerini de buna nazir olarak verir. Ancak tefsirinde kelimeye özel hiçbir açıklama yapmaz.³⁶⁸

2- **el-Ma’ruf:** Dört farklı şekilde tefsir edilir.

a- Farz manasındadır; Nisa Suresi 4/6 ve 114. ayetleri birbirine nazir olarak verir. Ancak *el-Eşbâh* eserinde ayette geçen ma’ruf kelimesini yer aldığı başlığa uygun bir şekilde açıklarken; tefsirinde her iki ayetteki söz konusu kelimeyi ‘*borç (karz)*’ olarak açıklamıştır. Kelimeler birbirine benzediği için acaba noktalama hatası mı yapıldı diye Ali Özek’in

³⁶² Mukâtil, *el-Eşbâh*, 109; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*,

³⁶³ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 168.

³⁶⁴ Mukâtil, *el-Vücûh* (thk; Ali Özek), 27.

³⁶⁵ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 479.

³⁶⁶ et-Taberi, *a.g.e.*, XII, 435; Muhammed b. Yusuf Ebu Hayyan el-Endülüsî, *Tefsîru Bahri’l-Muhît*, Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut t.s, V, 359; İbn Kesir, *a.g.e.*, VIII, 4212; Ebu Zekeriyya Yahya b. Ziyad el-Ferra, *Meâni’l-Kur’an*, İlmî’l-Kütüb, II, 59.

³⁶⁷ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 109 Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 167.

³⁶⁸ Bkz; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 500; II, 403.

tahkikine baktık ancak orada Şehhate'nin tahkikinde geçtiği şekilde *farz* olarak geçmektedir.³⁶⁹

b- Güzel va'd manasındadır. Bakara Suresi 2/235 ve Nisa Suresi 4/8 ayetlerindeki kullanımlar bu manadadır. Her iki eserinde de aynıdır.

c- Kadının iddetini tamamlamasının ardından süslenmesi manasına gelir. Sadece Bakara Suresi 2/234 ayetine yer verir ve her iki eserinde de açıklamaları birbirine uymaktadır.

d- İnsana kolay gelen şey manasındadır. Mesela “*Emzireceklerin yiyecek ve giyeceklerini varlık ve imkânı elverebilecek (ma‘ruf) bir şekilde temin etmek, çocuk kendisinin olana (babaya) aittir*” (Bakara Suresi, 2/233) bu ayetteki ma‘ruf kelimesi için tefsirinde özel bir açıklama yapmaz.³⁷⁰ Buna nazir olarak yine aynı surenin 234 ve 241 ayetlerini ele alır. “... (Kadınlara verilen mut'a ile ilgili) *ma‘ruf bir mut'a verin*”(Bakara Suresi, 2/234) ayetindeki mut'anın miktarını ma‘ruf kelimesinden hareketle ‘*Bunun yerine getirilmesinde belirli bir miktar yoktur*’ şeklinde, 241 de geçen ma‘ruf mut'a ile ilgili de ‘*Kocanın mali durumuna göre mut'a hakkı vardır. Fakat koca mut'a vermeye mecbur edilemez...*’ açıklamaktadır. Mukâtil burada ilmi derinliğini de göstermiş gibidir. Tefsirinde ayeti tefsir ederken dolaylı yoldan da buralardaki ma‘ruf kelimesinin kolaylık manasına geldiğini gösteriyor.³⁷¹

3- **et-Te’vîl:** Kur’an’da beş farklı anlamda kullanılmıştır.

a- [Te’vîlihî]; Muhammed (s.a.v) Onun ümmetinin hükümlerinin sonu kastedilmiştir. “*Fitne aramak ve Muhammed (s.a.v) ve Onun ümmetinin hükümlerinin sonunu (te’vîlini) aramak...*” (Âli İmrân Suresi, 3/7) ayetinde olduğu gibi.³⁷²

b- Te’vîluhû; Allah’ın Kur’an’da hayır ve şerden Kıyamet günü gerçekleşeceğini va’dettiklerinin akıbeti/sonu anlamında kullanılmıştır. “*Onlar onun akıbetinden; Allah’ın Kur’an’da Resulü vasıtasıyla va’dettiği hayır ve şerden (te’vîlinden) başkasını mı bekliyorlar*” (Araf Suresi, 7/53) ayeti böyledir. Ancak buna nazir olarak verdiği “*hayır, onlar ilmini ihata edemedikleri ve henüz kendilerine gelmemiş olan bir şeyin te’vîlini yalanladılar*”

³⁶⁹ Bkz; Mukâtil, *el-Eşbâh (thk; Şehhate)* 114; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 216, 256; Mukâtil, *el-Vücûh (thk; Ali Özek)*, 30.

³⁷⁰ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 124.

³⁷¹ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 110; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 125, 127.

³⁷² Mukâtil, *el-Eşbâh*, 131; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 158.

(Yunus Suresi, 10/39) ayetindeki te'vîl kelimesini tefsirinde 'onun *beyanını/açıklamasını*' şeklinde açıklar.³⁷³ Böylece kelimenin altıncı bir vücûhunu da ortaya koymuş olur.

c- Rüya tabiri manasında kullanılmıştır. Yusuf Suresi 12/6, 21 ve 101. ayetlerde geçen te'vîl kelimeleri hep bu anlamdadır. Tefsirinde de aynı şekilde söz konusu ayetlerdeki te'vîl kelimelerin *rüya tabiri* olarak açıklamıştır.³⁷⁴

d- Tahkik yani meydana gelme/ gerçekleşme manasında kullanılmıştır. Sadece "Ey babacığım! İşte bu, rüyamın te'vîlidir" (Yunus Suresi, 10/100) ayetini örnek olarak verir. Tefsirinde de bunu *tahkik* olarak açıklar.³⁷⁵

e- [Te'vîluhû] onun çeşidi/türü manasında kullanılmıştır. Bu anlamda kullanımına da sadece bir ayeti delil getirmiştir. "Size rızıklanacağınız bir yiyecek gelmeden önce ben onun gelecek yemeğin çeşidini (te'vîlini) size haber veririm." (Yunus Suresi, 10/37) Her iki eserinde de aynı açıklamayı yapmıştır.

4- **ed-Din:** Beş farklı şekilde tefsir edilir.

a- Tevhid manasındadır. "Şüphesiz Allah katında tevhid (din) İslam'dır" (Âli İmrân Suresi, 3/19) ayetinde olduğu gibi. Zümer Suresi 39/2 ve Ankebut Suresi 29/65 bunun nazirlerinden olmakla beraber din kelimesinin bu mana da kullanımı çoktur.

b- Hesap manasındadır. "Hesap (din) gününün sahibi..." (Fatiha Suresi, 1/4) kelimenin bu manada kullanımı da çoktur. Mesela; Saffat Suresi 37/20, Mutaffifin Suresi 83/ 11, Vakıa Suresi 56/86 vb.

c- Hükm manasındadır. "Melikin hükmüne göre (dininde) kardeşini alıkoyacak değildi." (Yusuf Suresi, 12/76) ayetindeki kullanımı böyledir. Buna nazir olarak "zina eden erkek ile zina eden kadına celde vurun; o ikisinden her birine yüzer celde. Allah'ın hükmünü tatbik konusunda (dininde) o ikisine acıyacağınız tutmasın" (Nur Suresi, 24/2) ayetindeki din kelimesini -anlamca aynı sonuca götürecek olsa da- 'hükm' değil 'emr' kelimesiyle açıklar.³⁷⁶

d- Kulların kendisiyle Allah'a itaat ettikleri kurum olarak din manasındadır. Tevbe Suresi 9/33 ile Feth Suresi 48/28 ayetleri buna örnektir. Ancak buradan kastedilen kurum olan din

³⁷³ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 131; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 93.

³⁷⁴ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 131; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 138, 144, 164.

³⁷⁵ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 131; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 163.

³⁷⁶ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 133; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 407.

İslam'dır. İki eserinde de aynı açıklamayı yapar. Ancak tefsirinde fazladan İslam olarak söylediğini açıklar. Çünkü diğerleri batıldır.³⁷⁷

e- Millet (şariat, din) manasındadır. Mukâtil bir hata yapar. Örnek olarak “*Hanif olarak İbrahim'in milletine...*” (Âli İmrân Suresi, 3/95) ayetini verir.³⁷⁸ Naziri olup olmadığına da bahsetmez. Ancak ayette din kelimesi geçmez. Bu ayet millet kelimesinin din manasında kullanımına örnek olabilecek niteliktedir.

5- **el-Vekil:** Dört anlamda kullanılır.

a- Koruyucu/koruyan anlamındadır. (Nisa Suresi, 4/109; İsrâ Suresi/65)

b- Zorba bir egemen anlamındadır. (En'am Suresi 6/66- 107; Furkan Suresi 25/43)

c- Şahid/tanık anlamındadır. Nisa Suresi, 4/132-171; Hud Suresi, 11/12; Kasas Suresi 28/28 ayetlerindeki anlamları her iki kitabında da uyum arz etmektedir³⁷⁹

d- Kelimenin rabb anlamındadır. Bu anlama gelen anlama için Müzzemmil Suresi 73/9, İsrâ Suresi 17/12 ve En'am Suresi 6/102 ayetlerini ele alır. Bunlardan İsrâ Suresi 17/12 ayetinde geçen rabb kelimesini *rabb* olarak değil *dost* olarak açıklar.³⁸⁰

6- **en-Nüşûr:** Dört şekilde tefsir edilir.

a- Canlılık yani hayat kastedilmiştir. “*O, semadan belli bir ölçü ile su indirendir. Onunla ölmüş bir beldeyi ölmüş bir beldeye hayat verdik (neşrettik). İşte siz de böyle çıkarılacaksınız.*” (Zuhruf Suresi, 43/11) ayeti ile “*Allah O'dur ki, rüzgârları gönderir de bir bulut kaldırıp onu ölmüş bir beldeye sevk eder. Derken ona ölümünün ardından hayat verir. İşte nüşûr da böyledir. (yani ölü toprağın su ile canlanıp bitkiler bitirdiği gibi, siz de ölümünüzün ardında dirileceksiniz).*” (Fâfir Suresi, 35/9)³⁸¹

b- Diriliş/ diriltiş kastedilmiştir. “*Onlar ne ölüme, ne hayata ne de ne de ölüleri diriltmeye (nüşûra) malikler...*” (Furkan Suresi, 25/3)³⁸² Enbiya Suresi 21/21, Mülk Suresi

³⁷⁷ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 131; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 45; III, 234.

³⁷⁸ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 133.

³⁷⁹ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 144, 145; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 255; II, 265; I, 364, 352; II, 438; I, 262, 273; II, 111, 495

³⁸⁰ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 144; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 249.

³⁸¹ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 208; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 186, 73.

³⁸² Mukâtil, *el-Eşbâh*, 208; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 430.

67/15 ve Furkan Suresi 25/40 ayetleri bunun nazirleridir. Tefsirinde de bu ayetlerdeki nüşûr kelimesini aynı şekilde açıklamıştır.³⁸³

c- Yaymak kastedilmiştir. “*Ve rahmetini yağmuru yayandır (neşredendir).*” (Şûra Suresi, 42/28) ve “*Rabbiniz size rahmetinden rızıkını size yaysın (neşretsin)*” (Kehf Suresi, 18/16) ayetlerinde geçen nüşûr kelimesi bu manadadır. Tefsirinde de buna paralel açıklamalar yapmıştır.³⁸⁴ Bunun naziri olarak verdiği “*ve O ki, rahmetinin önünde rüzgârları ve bulutları yağmur için yayıcılar (neşrediciler) olarak göndermekte...*” (Furkan Suresi, 25/48) ayetteki nüşûr kelimesini tefsirinde *müjdeleyici* olarak açıklayıp, nüşûr kelimesinin başka bir anlamını da vermiş olmaktadır. Nüşurun yaymak manasına geldiği bir başka ayet olarak Neml Suresi 27/63 ayetini verir. Ancak bundaki kelimeyi de tefsirinde *müjdeleyici* olarak açıklamıştır.³⁸⁵

d- Dağılmak/ayrılmak kastedilmiştir. “*... Yemeğinizi yediniz mi hemen dağılın (intişar edin).*” (Ahzap Suresi, 33/53) ayeti böyledir. “*Artık o namaz tamamlandığında yeryüzüne dağılın*” (Cuma Suresi, 62/10) ayetini de tefsirinde aynı anlamda açıklamıştır. Dağılmadan kastedilenin hükmü hakkında da şu açıklamayı yapar ‘*Bu dağılma emri nehiyden sonra verilen bir ruhsat olup namazdan sonra rızık aramayı helal kılmaktadır. Dileyen namazdan çikıp ticarete çikabilir, dileyen yapmaz.*’³⁸⁶

7- **en-Nisyan:** İki şekilde tefsir edilir.

a- Terk etmek anlamına gelmektedir. “*Andolsun, bundan önce Adem’e ahid verdik de ahdi terketti (nesiye)*” (Tâ-Hâ Suresi, 20/115) ve “*Aranızdaki fadlı unutmayın/aranızdaki fadlı terk etmeyin.*” (Bakara Suresi, 2/237)³⁸⁷ Ancak bunlara nazir olarak verdiği “*Ayetten neyi nesheder veya neshetmeyip terk edersek (nunsiha)...*” (Bakara Suresi, 2/106) ayetin açıklamasında ‘*ayetten neyi değiştirirsek*’ şeklinde açıklayarak kelimeye el-Eşbâh eserinde değinmediği başka bir anlam vermiştir.³⁸⁸

b- Unutulmak/ kesintiye uğramak anlamına gelmektedir. “*Sana okutacağız da sen de unutmayacaksın*” (A‘lâ Suresi, /6), “*Doğrusu ben balığı unuttum*” (Kehf Suresi, 18/63) ve

³⁸³ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 208; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 354; III, 383; II, 438.

³⁸⁴ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 209; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 178; II, 283.

³⁸⁵ Bkz; Mukâtil, *el-Eşbâh*, 205; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 439, 482.

³⁸⁶ Bkz; Mukâtil, *el-Eşbâh*, 209; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 361.

³⁸⁷ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 239; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 341; I, 70.

³⁸⁸ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 239; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 70.

“*unuttuğumdan (bimâ nesitü) beni sorumlu tutma*” (Kehf Suresi, 18/73) ayetlerini ele alır. Tefsirinde de aynı doğrultuda açıklamalar yapar.³⁸⁹

8- **el-Bağy:** Dört şekilde tefsir edilir.

a- Zulm kastedilmiştir. “*Fahşadan, münkerden ve zulmden (bağy) nehyeder.*” (Nahl Suresi, 16/90)³⁹⁰ Bunun nazirleri A‘raf Suresi 7/33 ve Şûrâ Suresi 42/39 ayetleridir.

b- Ma‘siyet yani itaatsizlik kastedilmiştir. Burada sadece bir ayete yer verir “... *Ey insanlar itaatsizliğiniz (bağy) sadece kendi aleyhinizedir.*” (Yunus Suresi, 10/23) Bu ayeti tefsirinde itaatsizlik olarak değil ‘*Allah’la beraber O’ndan başkasına ibadet etmek*’ olarak açıklamıştır.³⁹¹

c- Kıskançlık kastedilmiştir. “*Kendilerini sattıkları o şey ne kötüdür ki, hased (bağy) ederek Allah’ın indirdiklerine küfrettiler.*” (Bakara Suresi, 2/90) Tefsirinde bu hasedin ‘*Hz. Peygamber’e duyulan hased*’ olduğunu açıklar.³⁹² Bunun naziri Şûrâ Suresi 42/14 ayetidir.

d- Zina kastedilmiştir. “*Annen de zinakar (bâğiy) değildi.*” (Meryem Suresi, 19/28)³⁹³ bunun naziri olan Nur Suresi, 24/33 ayetindeki bağy kelimesini tefsirinde açıklamamıştır.³⁹⁴

9- **ez-Zann:** Üç şekilde tefsir edilir.

a- Kesin bilgi anlamında kullanılmıştır. Burada üç ayeti ele alır. Bunlardan Sâd Suresi 38/24 ve Hakka Suresi 69/20 ayetlerini ait olduğu veche dâhil etmiştir. Ancak bunların naziri olan “*Allah’ın hududunu ayakta tutacaklarını kesin olarak bilirlerse (zannederlerse)...*” (Bakara Suresi, 2/230) ayetindeki zann kelimesini tefsirinde ‘*(ha-se-bâ) yani zannederlerse*’ şeklinde kelimeyi gerçek manasında açıklamıştır.³⁹⁵

b- Şekk, şüphe anlamında kullanılmıştır. “*Demiştiniz ki; ‘saat nedir bilmiyoruz, onun şekk/şüpheden (zandan) başka bir şey olmadığını şüphe ediyoruz (zann ediyoruz).*” (Casiye Suresi, 45/32)³⁹⁶

³⁸⁹ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 239; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 476; II, 295, 297.

³⁹⁰ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 316; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 235.

³⁹¹ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 316; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 88.

³⁹² Mukâtil, *el-Eşbâh*, 316; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 63.

³⁹³ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 316; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 311.

³⁹⁴ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 316; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 418.

³⁹⁵ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 327; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 122.

³⁹⁶ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 328; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 216.

c- Töhmüt anlamında kullanılmıştır. “Allah’a zann üstüne zanda bulunuyordunuz. (yani Allah’ın sizi muzaffer kılacağına dair verdiği haberler konusunda Nebi (a.s)’ı töhmüt altında bırakıyordunuz)” (Ahzap Suresi, 33/10) bu ayetteki zann kelimesiyle ilgili tefsirinde bir açıklama yapmaz.³⁹⁷ Buna nazir olarak verdiği Tekvir Suresi 81/24 ayetinde ise zann kelimesi hiç geçmemektedir.

2.3. Kelimenin Kapsamının Farklı Olduğu Kavramlar

Konunun başında da belirttiğimiz gibi tefsiri *el-Eşbâh* eserinden daha kapsamlıdır. *el-Eşbâh*’ta kelimeyi açıklayıp bırakırken tefsirinde hem kelimeyi hem de ayetin ne manaya geldiğini açıklar. Bundan dolayı tefsirindeki yorumlar daha kapsamlıdır. Farklı bir bilgiyi çağrıştırmıyorsa biz bunları farklılıktan saymadık. Ancak söz konusu kelimenin kapsamını daraltan ya da genişleten bir açıklama varsa bu başlık altında bunları ele aldık.

1- **el-Maraz:** Dört farklı şekilde tefsir edilmektedir.

a- Şekk/Şüphe manasındadır. Bu manada 3 ayeti birbirine nazir olarak ele alır ve her ayetteki maraz kelimesini *el-Eşbâh* eserinde sadece şüphe olarak açıklar. Mesela “Allah da şüphelerini (marazlarını) artırdı.” (Bakara Suresi, 2/10) Tefsirinde bu şüphelerin ne hakkında olduğunu da açıklar. Bu ayetteki şüphe Allah’a ve Resulüne karşı,³⁹⁸ Tevbe Suresi 9/125 ve Muhammed Suresi 47/20 ayetlerindeki şüphe ise Kur’an’dakilere karşıdır.³⁹⁹

b- Fücür manasındadır. “Kalbinde fücür (maraz) bulunan taam’a düşmesin” (Ahzap Suresi, 33/32) ayeti ile “Eğer vazgeçmezlerse münafiklar ve kalplerinde fücür (maraz) bulunanlar...” (Ahzap Suresi, 33/60) ayetleri buna örnektir. Bu ayetleri açıklarken tefsirinde marazın fücür olduğunu fücürden kastedilenin de zina olduğunu açıklar.⁴⁰⁰

c- Yara/yaralı manasındadır. Bu konuda Nisa Suresi 4/43 ve Maide Suresi 5/6 birbirine nazir olarak verir. Her iki eserinde de kelimeyle ilgili aynı şeyleri söyler. Kelimenin bu anlamda kullanımı sadece bu iki ayete has olduğunu dile getirir. Başka yerlerde geçen hiçbir maraz kelimesi bu manaya gelmez.⁴⁰¹

³⁹⁷ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 328; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 37.

³⁹⁸ Bkz; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 33.

³⁹⁹ Bkz; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 77; III,238.

⁴⁰⁰ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 101, Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 45, 55.

⁴⁰¹ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 102.

d- Herhangi bir hastalık manasındadır. “*Yoktur zayıflara ve marîzlere.*”(Tevbe Suresi, 9/91) ayetindeki maraz bu manadadır. Bakara Suresi 2/184 ve Feth Suresi 48/17 ayetleri de bunun nazirleridir. İki kitabında da kelimeyle ilgili aynı açıklamaları yapar.⁴⁰² Nur suresindeki maraz kelimesinin de bu anlamda olduğuna işaret eder.

2- **et-Tayyibât:** Sekiz farklı şekilde tefsir edilir.

a- Helal olan ancak cahiliye ehlinin en’amdan (deve, sığır, koyun, keçiden) haram kıldıkları şeyler anlamındadır. Mesela “*Ey iman edenler! Size rızık olarak verdiğimiz tayyibâtta (cahiliye ekin ve hayvandan kendilerine haram kıldıkları fakat kendilerine helal olanları) yiyin.*” (Bakara Suresi, 2/172) Bu ayetin nazirleri Bakara Suresi 2/168 ve A’raf Suresi 7/32 ayetleridir. Her iki eserinde de aynı açıklamayı yapar.⁴⁰³

b- Helal manasındadır. Buradaki kastedilen helal de menn ve selvadır. Bununla ilgili verdiği Bakara Suresi 2/57 ve Casiye Suresi 45/16 ayetlerini bu manada açıklarken buna nazir olarak verdiği Yunus Suresi 10/93 ayetinde geçen tayyibât kelimesini tefsirinde *yağmur ve bitki* olarak açıklamıştır.⁴⁰⁴

c- Yiyecek, giyecek ve cima manasındaki helal anlamındadır. “*Ey Resuller! Helal rızıktan (tayyibâtta) yiyin*” (Mü’minûn Suresi, 23/51) ayeti bu manadadır.⁴⁰⁵ Bunun nazirleri Maide Suresi 5/87 ve 88 ayetleridir.

d- Tırnaklı hayvanların iç yağları ve etleri anlamındadır. “*Zulümleri sebebiyle, Yahudilere tırnaklı hayvanların etleri ve iç yağlarını (tayyibâtı) haram kıldık*” (Nisa Suresi, 4/160) ayetindeki kullanım bunun örneğidir. Araf Suresi 7/157 ayeti de bunu naziridir. Ve her iki ayete ilişkin tefsirinde de aynı açıklamaları yapar.

e- Kesilerek yenilen hayvanların etlerinin Müslümanlara helal olduğu kastedilmiştir. Mesela “*Senden öncekilere neyin helal kılındığını soruyorlar. De ki; ‘size kesilerek yenilmesi helal olan hayvanların etleri (tayyibât) helal kılındı*” (Maide Suresi, 5/4) ayeti buna örnektir. Tefsirinde de bizzat aynı şekilde açıklamıştır.⁴⁰⁶ Bunun naziri olan Maide Suresi 5/5 ayetindeki tayyibât ile ilgili *el-Eşbâh* eserinde ‘kesilerek yenilmesi helal olan hayvanların etleri’ şeklinde kesilen hayvanın cinsinin kastedildiğini açıklarken, tefsirinde kesenin önemli

⁴⁰² Mukâtil, *el-Eşbâh*, 102; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I,96; II, 65; III, 250.

⁴⁰³ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 124; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil* I, 91,92, 389.

⁴⁰⁴ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 125; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 104.

⁴⁰⁵ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 125; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 398.

⁴⁰⁶ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 281.

olduğunu göstermek için ‘Müslümanların, Müslümanların eşlerinin, Yahudi ve Hıristiyanların kestikleri’ şeklinde açıklar.⁴⁰⁷

Geri kalan üç vücûhu yani helal olan ganimet (Enfal Suresi, 8/26 ve 69), bizatihi rızık (İsra Suresi, 17/70 ve Mü’min Suresi, 40/64) ve güzel söz (Nur Suresi, 24/26) da iki eserinde de aynı şekilde açıklanmıştır.⁴⁰⁸

2.4. Hem Dâhil Olduğu Vücûhu Hem Kapsamı Farklı Olan Kavramlar

Bu başlık altında Mukâtil b. Süleyman’ın tefsiri ile *el-Eşbâh* eseri arasındaki farklılığın iki değişik boyutta değerlendirilebilecek türden olan kavramları içerir.

1- **es-Sû’**: Vücûhu çok olan kelimelerdendir. On bir farklı şekilde tefsir edilir. Şiddet, (devenin) bacaklarının kesilmesi, zina, bars hastalığı, azap, kötü söz söylemek, bir şeyin en kötüsü ve darlık/sıkıntı manalarındaki sekiz vücûhu her iki eserinde de birebir aynıdır. Geri kalan üç vücûhta ise;

a- Şirk manasına gelmektedir. “Biz bir şirk koşmamıştık (sû’ yapmamıştık)” (Nahl Suresi 16/28)ve “sonra şirk koşanların (esâû)...” (Rûm Suresi, 30/10) bu manadadır. Ve tefsirinde de şirk olarak açıklanmıştır. Ancak “Sonra şüphesiz Rabbin cehaletle şirk koşan (sû’)” (Nahl Suresi, 16/119) ayetindeki sû’ kelimesini tefsirinde *şirk olarak değil bilmeksizin yapılan günah* olarak açıklar.⁴⁰⁹ Yani bu ayetteki sû’ kelimesini tefsirinde başka ayetlere nazir yapar.

b- Kelimenin diğer bir manası da Mü’minin işlediği günah manasındadır. Şu ayette olduğu gibi “Allah’ın kabul edeceğini söz verdiği tevbe, bilmeden bir günah (sû’) işleyip uzun zaman geçmeden pişman olanların tevbesidir.”(Nisa Suresi, 4/17) Her iki eserinde de bunu günah kapsamında değerlendirir. Ancak bu ayete nazir olarak verdiği “sizden kim bir cehaletle günah (sû’) işlerse...” (En’am Suresi, 6/54) ayetindeki sû’ kelimesini *el-Eşbâh*’ta Mü’minin bilmeksizin yaptığı günah manasında değerlendirirken, tefsirinde ise bunu *şirk* olarak ifade eder.⁴¹⁰

⁴⁰⁷ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 126; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 281.

⁴⁰⁸ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 126; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 12, 28, 266, 154, 415.

⁴⁰⁹ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 106; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 219.

⁴¹⁰ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 106; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 232.

c- Sû' kelimesiyle katl ve hezimet kastedilmiştir. “*Size bir katl, hezimet ve bela (sû') dilerse...*” (Ahzap Suresi, 33/17) ayetinde olduğu gibi. Ancak bu ayete bir nazir vermemiş ve ayetteki sû' kelimesini tefsirinde sadece *hezimet* olarak açıklamıştır⁴¹¹

2- **el-Hikmet:** Kelimesi Kur'an'da beş farklı anlamda kullanılmıştır.

a- Kur'an'daki emir ve nehiylerden oluşan nasihatler anlamındadır. “*Size indirdiğimiz Kitap'tan ve Kur'an'daki emir, nehiy, haram ve helale dair nasihatlerden (hikmetten)...*” (Bakara Suresi, 2/231) ayetindeki hikmet bu manadadır. Tefsirinde de bizzat bunu aynı kelimelerle açıklamıştır.⁴¹² Buna nazir olarak verdiği Nisa Suresi 4/113 ayetindeki hikmet kelimesini her iki eserinde de *helal ve haram* olarak açıklamıştır.⁴¹³ Ancak ayetinde geçen “*Ona Kur'an'ı ve hikmeti öğretecek.*” (Âli İmrân Suresi, 3/48) ayetine gelince *el-Eşbâh*'ta Kur'an'daki *helal-haram türündeki nasihatler* şeklinde açıklarken, bu konudaki nasihatler olarak değil *helal, haram ve sünnet* olarak açıklamıştır.⁴¹⁴ Ayrıca “*biz ona (Yahya'ya) daha sabi iken hüküm verdik*” (Meryem Suresi, 19/12) ayetini de bu başlık altında ele alır. Ancak hem *el- Eşbâh*'taki hem tefsirindeki açıklaması buradaki hikmetin *fehmi (anlayış-kavrayış) ve ilim* olduğu şeklindedir.⁴¹⁵

b- Fehm ve ilim anlamındadır. “*Her birine fehm ve ilim (hüküm) ve nübüvvet verdiğimiz kimselerdir*” (Enbiya Suresi, 21/79). Her iki eserinde de bunu aynı şekilde açıklar. Ancak Lokman Suresi 31/12 de “*Andolsun ki Lokman'a hikmet vermiştik*” geçen hikmet kelimesini *el-Eşbâh* eserinde yine *fehmi ve ilim* olarak söylerken, tefsirinde kelimenin alanını daraltıp bunun *nübüvvet dışındaki fehm ve ilim* olduğunu söyler.⁴¹⁶

c- Nübüvvet manasındadır. Mukâtil burada da farklı açıklamalar yapmıştır. *El-Eşbâh* eserinde üç ayeti birbirine nazir olarak verir. Ancak bu ayetlerden sadece Nisa Suresi 4/54'te geçen hikmet kelimesi ile ilgili açıklaması her iki eserinde de aynıdır.⁴¹⁷ Sa'd Suresi 48/20'de geçen hikmet kelimesini tefsirinde *fehmi ve ilim* olarak açıklarken⁴¹⁸ Bakara Suresi 2/251'de geçen hikmet kelimesini nübüvvetin bir sonucu olan ‘*zebur*’ olarak açıklamıştır.⁴¹⁹

⁴¹¹ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 106; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 40.

⁴¹² Mukâtil, *el-Eşbâh*, 111; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 122.

⁴¹³ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 112; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 256.

⁴¹⁴ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 180.

⁴¹⁵ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 113; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 308.

⁴¹⁶ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 113; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 20.

⁴¹⁷ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 113; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 235.

⁴¹⁸ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 115.

⁴¹⁹ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 131.

d- Kur'an'ın tefsiri manasındadır. Sadece “Kime hüküm verilmişse, ona çok hayır verilmiştir” Bakara Suresi 2/269 ayetini örnek vermiştir. Eşbâh eserinde hikmet kelimesini *Kur'an'ın tefsiri* olarak açıklamış, Tefsirinde ise *Kur'an ilmi ve ondaki fikh* olarak açıklamıştır.⁴²⁰

e- Kur'an manasındadır. Konuyla ilgili burada da sadece bir ayete yani Nahl Suresi 16/125. ayete yer verir. Her iki eserinde de başlığa uygun açıklama yapar.

3- **el-Fadl:** Yedi farklı şekilde tefsir edilir.

a- İslam manasındadır. “*İşte bu Allah'ın İslamdır (fadlıdır), onu dilediğine verir.*” (Cuma Suresi, 62/4) ayetindeki fadl kelimesini tefsirinde de *İslam* olarak açıklamıştır.⁴²¹ Ancak “*de ki 'şüphesiz İslam (fadl) Allah'ın emrindedir. Onu dilediği kimseye verir.*” (Âli İmrân Suresi, 3/73) ayetini tefsirinde fazladan ‘*İslam ve peygamberlik*’ olarak⁴²²; “*de ki 'Allah'ın fadlı ve rahmetiyle, işte bununla sevininler*” (Yunus Suresi, 10/58) ayetindeki fadl kelimesini de *Kur'an* olarak açıklamıştır.⁴²³

b- Nübüvvet manasındadır. Bununla ilgili Nisa Suresi 4/113 ve İsra Suresi 17/87 ayetlerini örnek verir. Nisa Suresi 4/113 ayetini iki eserinde de aynı şekilde açıklarken, İsra Suresi 17/87 ayetindeki fadl ile ilgili açıklama yapmaz.⁴²⁴

c- Cennetteki rızık manasındadır. Bununla ilgili sadece “*Allah'tan bir nimet ve cennette rızık (fadl)... müjdelerler.*” (Âli İmrân Suresi, 3/171) ayetini verir. Ancak bunu tefsirinde ‘*cennetteki rızık*’ olarak değil ‘*rızık*’ olarak açıklayarak bu ayeti bir sonraki maddenin örneği olarak değerlendirmiştir.⁴²⁵

d- Rızık manasındadır. Mümtehine Suresi 60/20 ve Nisa Suresi 4/73 te geçen fadl kelimesini her iki eserinde de ‘*rızık*’ olarak açıklamıştır. Ancak bu ayetlere nazir olarak verdiği “*...Allah'tan bir fadl arayabilirsiniz*” (Cuma suresi, 62/10) ayetini tefsirinde *rızık* olarak açıklarken, vücûha dair eserinde bunu tahsis edip ‘*ticaretteki rızık*’ olarak açıklamıştır.⁴²⁶

⁴²⁰ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 113; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 146.

⁴²¹ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 140; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 359.

⁴²² Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 177.

⁴²³ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 96.

⁴²⁴ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 140; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 222; III, 130.

⁴²⁵ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 140; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 203.

⁴²⁶ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 140; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 361.

e- Elden çıkanın yerini tutan şey manasındadır. Sadece bir ayeti örnek olarak verir. “Allah ise size Kendinden bir mağfiret ve sadakanızın yerini tutacak bir mal (fadl) va’dediyor.” (Bakara Suresi, 2/268) İki eserinde de aynı şekilde açıklar.⁴²⁷

f- Minnet manasındadır. Burada başlığı her ne kadar minnet olarak koysa da ele aldığı ayetlerdeki fadl kelimesini *el-Eşbâh* eserinde ‘minnet ve nimet’ olarak, tefsirinde ise *nimet* olarak açıklamıştır. Şu ayetlerde olduğu gibi; Nisa Suresi 4/83, Nur Suresi 24/10, 14, 20 ve 21.⁴²⁸

g- Cennet manasındadır. Yine sadece bir ayeti ele alır. İki eserinde de bunu cennet olarak açıklar. “Mü’minlere müjdele, onlar için Allah’tan büyük bir cennet (fadl) vardır” (Ahzap Suresi, 33/47).⁴²⁹

4- **Qada:** On şekilde tefsir edilir.

a- Boşalmak, boş kalmak manasındadır. (Bakara Suresi, 2/200; Nisa Suresi, 4/103; Cuma Suresi, 62/10; Ahkaf Suresi, 46/29)

b- Yapmak manasındadır. (Tâ-Hâ Suresi, 20/72; Enfal Suresi, 8/42; Âli İmrân Suresi, 3/47; Ahzap Suresi, 33/36)

c- Nüzul, inmek manasındadır. (Zuhruf Suresi, 43/77; Fadır Suresi, 35/36)

d- Vacip / gerekli olmak manasındadır. (Hud Suresi, 11/44; Meryem Suresi, 19/39; İbrahim Suresi, 14/22; Yusuf Suresi, 12/41)

e- Yazmak manasındadır. (Meryem Suresi 19/21)

f- Tamamlamak manasındadır. (Kasas Suresi, 28/28-29; En’am Suresi, 6/60; Tâ-Hâ Suresi, 20/114)

g- Yaratmak manasındadır. (Fussilet Suresi, 41/12)

Buraya kadar olan ayetlerin hepsini tefsirde de dâhil oldukları bu anlamlara uygun olarak açıklamıştır.⁴³⁰ Diğer üç manaya gelince;

h- Tavsiye etmek manasındadır. Bu manaya gelen İsra Suresi 17/23 ve Kasas Suresi 28/44 ayetlerine yer verir. Ancak tefsirinde bu ayetlerde geçen qada kelimesini ‘*ahd etmek*’ olarak açıklamıştır.⁴³¹

⁴²⁷ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 140; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 145.

⁴²⁸ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 141; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 411- 413.

⁴²⁹ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 131; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 50.

⁴³⁰ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 294-297, Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 106, 253; III, 361, 228; II, 334; II, 19; I, 169; III, 42, 197, 78; II, 119, 313, 188, 150, 309, 495; I, 350; II, 343; III, 162. (ayet yerleri metinde geçtiği sıraya göre verilmiştir.)

i- Haber vermek manasındadır. Bu manada iki ayeti ele alır. İsrâ Suresi 17/4 ve Hicr Suresi 15/66 ayetleridir. Bu ayetlerdeki qada kelimesini de tefsirinde bir önceki madde de olduğu gibi ‘*ahd etmek*’ olarak açıklamıştır.⁴³² Böylece tefsirinde önceki maddedeki ayetlerle bu ayetleri bir birine nazir olarak vermiş olmaktadır.

j- Ayırma, ayrılma manasındadır. Bu maddeye dört ayeti örnek verir. Bunlardan Zümer Suresi 39/69, Yunus Suresi 10/47 ve 93 ayetlerindeki qada kelimesi için tefsirinde bir açıklama yapmaz. Bunlara nazir olarak verdiği “*Emr qada edilmiş olur. (azap ile benim ile sizin aranız ayrılır)*” (En‘am Suresi, 6/8) ayeti ise tefsirinde ‘*üzerlerine azap inerdi*’ şeklinde açıklayıp ayeti inmek manasına gelen ayetlere nazir olarak vermiş olmaktadır.⁴³³

5- **el-Meveddet:** Dört şekilde tefsir edilir.

a- Muhabbet, sevgi manasında kullanılır. “*Muhakkak ki iman edip salih ameller işleyenler var ya, Rabbleri onları sevecek ve dostlarına da sevdirecektir.*” (Meryem Suresi, 19/96) ve “*Aranızda bir sevgi (meveddet) yapmıştır*” (Rum Suresi 30/21) ayetleri böyledir.⁴³⁴ Bunun nazirleri olan Burûc Suresi 85/15 ayetindeki vedud kelimesi için özel bir açıklama yapmazken “*Şüphesiz Rabbin Rahimdir, dostlarını sevendir (vedud’tur)*” (Hud Suresi, 11/90) ayetindeki vedud kelimesini ‘*dualara icabet edendir*’ şeklinde açıklayıp kelimeye başka bir mana vermiştir.⁴³⁵

b- Nasihat manasında kullanılır. “*Onlara gizli bir meveddet beslemeyin (yani nasihat vermeyin –içten içe iyiliklerini istemeyin-)*” (Mümtehine Suresi, 60/1) ayeti böyledir. Tefsirinde bu kelimeyi ‘*bu gibi sırlar ihtiva eden mektup ulaştırmayın*’ şeklinde açıklamıştır.⁴³⁶ Bunun naziri yine aynı surenin 7. ayetidir.

c- Akrabalık bağına gözetmek manasında kullanılır. Şurâ Suresi 42/23 ayetini ele alır.

d- Dinde sevgi manasında kullanılır. “*Kendisiyle sizin aranızda dinde dostluk, sevgi (bir meveddet) olmamış gibi...*” (Nisa Suresi, 4/73) ayetini tefsirinde ‘*dostluk*’ olarak açıklayıp bunun dinen bir dostluk olduğuna değinmemiş böylece kelimenin ilk vechine dâhil etmiştir.⁴³⁷

⁴³¹ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 294; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 254, 498.

⁴³² Mukâtil, *el-Eşbâh*, 294; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 245, 207.

⁴³³ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 296; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 337.

⁴³⁴ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 309; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 323; III, 9.

⁴³⁵ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 309; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 471; II, 129.

⁴³⁶ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 309; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 348.

⁴³⁷ Mukâtil, *el-Eşbâh*, 309; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 241.

Mukâtil buna nazir olarak verdiği ayette bir hata yapar kelimenin ikinci anlamına örnek olarak verdiği Mümtehine Suresi 60/7 ayetini bu sefer burada zikretmiştir.

SONUÇ

Mukâtil b. Süleyman İslam düşüncesinin klasik çağında yaşamış, hem yaşadığı hem de yaşamından sonraki dönemlerde etkili olmuş bir müfessirdir. Mukâtil b. Süleyman tarihte eserleri ve görüşleri çokça tartışılmış kişilerdendir. İsnad konusundaki ihmalkârlığından dolayı hadis alimleri tarafından birçok eleştiriye maruz kalmıştır. Dönemin sakıncalı sayılan mürcî ve mutezilî görüşlerine sahip olduğunun düşünülmesi bu eleştirileri daha da artırmıştır. Buna rağmen tefsir ilmindeki bilgisi bu durumu gölgede bırakmış, birçok alim tarafından takdire şayan görülmüştür.

Hemen tüm eserlerinin kendi alanlarında ilk olma şerefine nail olduğu rahatlıkla söylenebilir. Tefsiri kadar el-Vücûh ve'n Nezâir ilmine dair yazdığı eser de tarihte önem atfedilen eserlerdendir. Bu eser, dönemindeki vücûh ve nezâir anlayışını yansıtanın yanı sıra kendisinden sonraki tefsir geleneğini de etkilemiştir.

Mukâtil b. Süleyman eserinde bir tanım vermemesine rağmen vücûh terimini farklı yerlerde farklı anlamlara gelen kelimeler için, nezâir terimini ise kelimenin kullanıldığı farklı anlamlardan her birinin Kur'an'da tekerrür ettiği yerler için kullanmıştır. Onun takipçilerinden Yahya b. Sellâm, Neysâbü'rî, Dâmeğânî de eserlerinde vücûh ve nezâire dair bir tanım yapmamakla beraber kavramları Mukâtil b. Süleyman gibi anlayarak eserlerini bu doğrultuda yazmışlardır. Tanımların yapılmaması sonradan bu alanda farklı anlamaları da beraberinde getirmiştir. Nitekim daha sonraki dönem müelliflerinden İbnü'l Cevzi ve Kâtip Çelebî vücûhu manalara, nezâiri lafızlara verilen bir isim olarak açıklamışlardır. Fakat bu tanım yaygın kabul görmemiş, daha sonra yeni bir tanım yapılmış ancak bu durumda da bu iki terim çiftinin ilk manasına dönüş olmamış, nezâir kelimesine yeni bir açıklama getirilmiştir. Buna göre vücûh; aynı kelimenin farklı manalara gelmesi; nezâir ise aynı manaya gelen muhtelif kelimelerin adı olmuştur. Nezâir kavramı tarihi süreç içinde anlam değişimleri yaşamıştır.

İslami ilimlerde kaynağa/İslamiyet'in ilk dönemine yakın olan bilgiye önem atfedilir. Bunun sebebi doğru olma ihtimalinin yüksek olmasıdır. Buradan hareketle vücûh ve - özellikle- nezâir terim çifti için ilk dönemdeki anlamının gün yüzüne çıkarılması Kur'an kelimelerinin anlaşılması hususunda elzemdir.

Tezimizin asıl konusu olan Mukâtil b. Süleyman'ın iki eserine gelirsek; *el-Vücûh ve'n Nezâir/el-Eşbâh ve'n Nezâir* eserinde 186 kelimeyi 1843 ayet kapsamında ele alır. Bu kelimelerden sadece 33'ünde tefsirindeki açıklamalara kıyasla bazı değişiklikler tespit ettik. Tabii ki bu 33 kelimenin açıklamasındaki tüm ayetler farklı değildir. İki eseri arasında farklı açıklamalar yaptığı ayet sayısı sadece 51'dir. Bu sayılara bakarsak 1843 ayetin 1792'si için iki eserinde de aynı doğrultuda açıklama yapmıştır. Bu, 1843 ayetle kıyaslandığında çok küçük bir rakam olarak kalmaktadır. Bu farklılığın bir kısmı da tarihi süreç içinde Mukâtil b. Süleyman'ın ilmî birikimini artırması sonucu olan farklılıklar olduğu göz önünde bulundurulursa bu farkın çokta büyük olmadığı görülür. Ayrıca tarihte tefsiri üzerine çokça eleştiri alıp *el-Vücûh ve'n Nezâir* eserine dair eleştiri almamasının sebebi iki kitaptaki bilgilerin birbirinden farklı olması ya da Mukâtil'in ilmi görüşlerinin değişmesinden kaynaklı bir durum değildir. Çünkü ilmi yönden iki eserinde de farklılık olduğunu söylemek zordur. O halde Mukâtil'in tefsirine yöneltilen eleştiriler onun ilmüne değildir. Bunun altında isnad sistemine dair ihmalkarlığı olduğu söylenebilir.

Tefsirinde, ayetlerdeki zû vücûh kabul edilen kelimeleri daha ayrıntılı açıklamıştır. *el-Eşbâh ve'n Nezâir* eserinde de –az bir kısmı hariç- sadece kelimeye kısa bir açıklama yapmakla yetinmiştir. Bu muhtemelen iki eserin kendine özgü özelliklerinden kaynaklanmaktadır. Eserdeki farklılıkların farklı zamanlarda yazılması, yazarın görüşlerinin değişmiş olması, muhtemel müstensih hataları gibi sebepler sayılabilir. Bununla beraber bir eser yazılırken önceki eserlere yüzde yüz bağlı kalınması gerekir diye bir kaidenin söz konusu olmadığını göz önünde bulundurursak iki eser arasındaki farklılık yok denecek kadar azdır. Buradan hareketle Mukâtil b. Süleyman'ın farklı zamanda kaleme aldığı bu iki eserini yazarken ilmi fikirlerinin değişmediğini söylemek mümkündür.

KAYNAKÇA:

Albayrak, Halis, **Kur'an'ın Bütünlüğü Üzerine**, Şule Yay, 6. Baskı, İstanbul 2011

_____ **Tefsir Usulü**, Şule yay, İstanbul 1998.

Altuntaş, Halil, “*el-Vücûh ve'n Nezâir*”, **Diyanet Dergisi**, C. XXVI, S, 1, 1990.

el-Bağdâdî, Ebu Bekir Ahmed b. el-Hatib, **Tarihu Bağdat**, I-XIV, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut ts.

Baktır, Mustafa, “*Eşbâh ve Nezâir*” **DİA**, XI, İstanbul 1995, ss. 456–457.

Cerrahoğlu, İsmail, “*Tefsirde Mukâtil b. Süleyman ve Eserleri*”, **A.Ü.İ.F.D**, XXI, Ankara 1976, s.s. 1–35.

_____ “*Vücûhu'l-Kur'an'a Dair Bilinmeyen Yeni Bir Eser*”, **A.Ü.İ.F.D**, C. XV, Ankara 1967, ss,113–120.

_____ **Tefsir Usulü**, TDV Yay, 16.baskı, Ankara 2007.

_____ **Tefsir Tarihi**, Fecr yay, 3. baskı, Ankara 2005.

Çetin, Esmâ, **Dâmeğânî'nin el-Vücûh ve'n Nezâir İsimli Eserindeki Metodu**, (Basılmamış Yüksük Lisans Tezi), U.Ü.S.B.E, Bursa 2006.

Çetin, Mustafa, “*Vücûh ve Nezâir*” **Diyanet Dergisi**, C. 25, S 29, ss. 97–127.

Ebu Hayyan el-Endülüsî, Muhammed b. Yusuf, **Tefsiru Bahri'l-Muhît**, I-VIII, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut t.s.

ed-Dâmeğânî, el-Hüseyn b. Muhammed, **Kâmûsu'l-Kur'an ev Islâhu'l-Vücûh ve'n-Nezâir fi'l-Kur'ani'l-Kerim**, (thk; Abdulaziz Seyyidu'l-ehl), Dâru'l-‘İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 1983.

Demirci, Muhsin, **Tefsir Usulü**, MÜİFV Yay, İstanbul 2007.

- Dönmez, Kazım, **Mukâtil b. Süleyman'ın Fıkhî Görüşleri**,(basılmamış yüksek lisans tezi),Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2009.
- Efe, Seyfullah, **Mukâtil Bin Süleyman Tefsirinde Esbâb-ı Nüzûl**, DEÜ SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Türkçe İzmir, 2004
- el-Ferra, Ebu Zekeriyya Yahya b. Ziyad, **Meâni'l-Kur'an**, I-III, İlmi'l-Kütüb.
- Hamurcu, M. Fevzi, **Mukâtil b. Süleyman ve İlk Fıkhî Tefsir**, Fecr yay, 1. Baskı, Ankara 2009.
- Hârûn b. Mûsâ, **el-Vücûh ve'n-Nezâir fi'l Kur'an'il Kerim**, (thk; Hâtim Sâlih Zâmin), Bağdat 1409/1988.
- İbnu'l Cevzî, **Nüzhetü'l-Ayûnü'n-Nevâzir fî İlmi'l-Vücûh ve'n Nezâir**, (thk, Muhammed Abdülkerim Kazım er-Razi), Müessesetü'r-Risale, 1. Baskı, Beyrut 1987.
- İbnu Düreyd, Ebûbekr Muhammed b. Hasen el-Ezdî, **Cemheretü'l-Lüğa**, I-IV, Haydarabad, Dekken, 1.baskı, 1345.
- İbn Ebi Hatim, Abdurrahman b. Muhammed İbn İdris er-Razi, **el Cerh ve't Ta'dil**, C. I-IV, Haydarabat 1371/1952.
- İbn Hacer Askalanî, Şehâbüddîn Ahmed b. Ali, **Tehzîbü't-Tehzîb**, (thk. Halil Me'mun Şiha, Ömer Selami, Ali b. Mesud), C. V, Dâr'ul-Ma'rife, Beyrut 1996.
- İbn Hallikan, Ebu'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed) **Vefeyât-ü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi Ehli'z-Zaman**, (thk. İhsan Abbas), C. I-VIII, Dâr'ul-Masâdir, Beyrut 1997.
- İbn Kesîr, Ebu Fidâ İsmail, **Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri**, (çev; Dr. Bekir Karlığa, Dr. Bedrettin Çetiner), I-XV, Çağrı Yay, İstanbul, t.s.
- İbnul Manzûr, Ebu'l-Fadl, Cemâlüddin b. Muhammed, **Lisânu'l-Arab**, I-XX, 1.baskı, t.s.
- Toshihiko Izutsu, **Kur'an'da Allah ve İnsan**, (çev; Süleyman Ateş), Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul ts.

Karagöz, Mustafa, “*Vücûh ve Nezâirin Terimleşme Sorunu –Nezâir’in ‘Eşanlamlılık’ Olarak Tanımlanması Sorunu-*”, **Tarihten Günümüze Kur’an ilimleri ve Tefsir Usulü**, İstanbul 2009, ss; 441–475.

Katib Çelebî, Mustafa b. Abdullah Hacı Halife, **Keşfu’z-Zunûn an Esmâ’i’l-Kütüb ve’l-Funûn**, Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, Beyrut t.s.

Koç, Mehmet Akif, **Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi: es-Salebî Tefsirinde Mukâtil b.Süleyman Rivayetleri**, Kitabiyat Yay,1. Baskı, Ankara 2004.

Kutlu, Sönmez, **Mezhepler Tarihine Giriş**. DEM yay. İstanbul 2008,

Küçük, Raşit, “*İsnad*”, **DİA**, I, İstanbul 2001, ss. 154- 159.

Mukâtil b. Süleyman, **el-Eşbâh ve’n-Nezâir fi’l-Kur’an’il-Kerim**, (thk. Abdullah Mahmut Şehhâte), el-Heyetü’l-Mısriyyetü’l-Amme, Kahire 1994; **el-Vucûh ve’n-Nezâir**, (Haz. Ali Özek), İSAV, İstanbul 1993.

_____ **Kur’an Terimleri Sözlüğü**, (çev; M. Beşir Eryarsoy), İşaret Yay, 1. Baskı, İstanbul 2004.

_____ **Tefsir-i Kebir**, (Çev; Beşir Eryarsoy), I-IV, İşaret Yay, 1.baskı, İstanbul 2006.

_____ **Tefsiru Mukâtil** (thk. Ahmed Ferid), el- Heyetü’l-Mısriyyetü’l-Âmme, 2.baskı, Kahire 1975 .

en-Neysâbü’rî, Ebu Abdirrahman İsmail b. Ahmed ed-Darîr el-Hîrî, **Vücûhu’l-Kur’ân’il-Kerîm**, (thk; Fatıme Yusuf el-Hiyemî), Daru’s-Sekâ, Dımeşk 1996,Okiç, M. Tayyib, Tefsir Ve Hadis Usulünün Bazı Meseleleri, Nun Yayıncılık: 134-135.

Okiç, M. Tayyib, **Tefsir Ve Hadis Usulünün Bazı Meseleleri**, Nun Yayıncılık, İstanbul 1995.

Okuyan, Mehmet, **Kur’an’da Vücûh ve Nezâir**, Etüt Yay, Samsun 2001.

Paçacı, Mehmet, **Kur’an’a Giriş**, İSAM Yay, 4. Baskı, İstanbul 2010.

- es-Salebî, Abdulmeilk b. Muhammed, **el-Eşbâh ve'n-Nezair fi'l-Elfâzi'l-Kur'aniyye elleti Terâdefet Me'ânihâ ve Tenevve'at Me'ânihâ**, (thk; Myhammed el-Mısırî), 'Âlemetü'l-Kütüb-Mektebetü'l-Mütenebbî, Beyrut –Kahire 1404/1984.
- es-Suyutî, Celâleddin, **el-İtkan fi Ulumi'l-Kur'an**, I-II, Thk: Isâm Fâris, Daru'l-Ciyl, Beyrut, 1998.
- Settar, Muhammed Abdus, “*Vücûhu'l-Kur'an: Tefsir Literatürünün Bir Branşı*” (Çev; F.Asiye Şenat Kazancı) **Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, C. IX, sayı 3, 2009, ss. 273–291.
- eş-Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, **Fethu'l-Kadîr el-Câmiu beyne Fenneyi-r Rivâye ve'd Dirâye min ilmi't-Tefsîr**, (thk; Abdurrahman Umeyra) I-V, Beyrut ts.
- et-Taberî, Ebu Cafer Muhammed İbn Cerir, **Tefsîru't-Taberî Câmiu'l-Beyân an Te'vîli'l-Kur'ân**, (thk; Abdullah bin Abdu'l Muhsin et-Turkî), I-XXIV Beyrut, ts.
- Turgut, Ali, **Tefsir Usulü**, MÜİFV, İstanbul 1991.
- Türcan, Selim, “*Özgün Bir Nakil Biçimi Olarak Vücûh ve Nezâir Edebiyatı*”, **Hitt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 9, S, 18, 2010/2, ss, 99–124.
- Türker, Ömer, “*Mukâtil b. Süleyman*”, **DİA**, I-?, İstanbul 2006
- Yahya b. Sellâm, **et-Tesârif Tefsiru'l-Kur'an mimmâ İştêbehet Esmâuhû ve Tasarrafet Me'ânihî**, (thk; Hînd Çelebî), eş-Şerikiyye et-Tunûsiyye li't-Tevzi', Tunus 1979.
- ez-Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed Osman, **Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîri ve'l-A'lâm**, (thk; Ömer Abdüsselam Tedmürî), VI, Müessetü'r-Risâle, Beyrut, 1988.
- ez-Zerkânî, Muhammed Abdul Azim, **Menâhilü'l-İrfân fi Ulûmi'l-Kur'an**, (thk, Fevvaz Ahmed Zümerlî), I-III, Daru'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut 1995.

